સ્પષ્ટ નિવેદન, અને ક્ષમાપના,

વાચક મહાશય ! આ પુસ્તક તમારા હાથમાં આવતાં તેમાં તમને ઘણી સ્ખલનાઓ જણાશે. પણ તે ક્ષન્તવ્ય છે. કારણકે અમારો આ પ્રથમ પ્રયત્ન છે. એટલે કે–નવો પ્રેસ અને તેને માટે આ પ્રથમ પ્રયત્ન છે લેખકનો પણ આ પ્રથમ પ્રયત્ન છે. તેમજ પ્રકાશકોના પણ પ્રાથમિક પ્રયત્નોમાંજ આનો સમાવેશ થાય છે. એટલે દરેક અંગની થોડી ઘણી ભૂલો રહે, તે એક સામટી કાળેલ વાચકોના ધ્યાનમાં આવતાં અમારો અસહ્ય અપરાધ જણાયતો, તેને માટે વાંચક મહાશયોને સહિષ્ણુતા રાખવી એમ અમારી પ્રાર્થના છે. જો કે સ્ખલનાઓમાંથી બચવા દરેક અંગે પ્રયત્ન કર્યો છે. એમતો ખાત્રી પૂર્વક કહીએ છીએ, છતાં ઉપલા કારણને લીધે સંપૂર્ણ દોષોદ્ધાર થઈ શક્યો નથી.

લી૦–લેખક પ્રકાશકો અને પ્રેસમાલીક.

PRINTED BY
SANGHVI CHANDULAL TRIBHOVANDAS.
AT 'HEMKUMAR JAIN PRESS'
Salavivada–PATAN. (N. G.)

ખૂલાસો.

૨ મદદવાળાં પુસ્તકો અર્ધી કીંમતે આપવાનો અમારો નિર્ણ છતાં આ પુસ્તકની મદદ અમને પુરેપુરી મળેલી નથી. તેમજ કે પુસ્તકો ભેટ તરીકે અપાતા હોવાથી, તે દરેકને પહોંચીવળવા મત રાખી છે. છતાં કિંમત વધારે જણાય તો, તેનું કારણ મોંઘવારીજ છે.

પ્રકાશકો.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ગ્રંથાવળી નં. ૧૩.

તિલકમંજરી કથા સારાંશ

અથવા

સુકૃત સંયોગ.

પરમાર્હત મહાકવિ શ્રી ધનપાળની 'તિલકમંજરી' પરથી

તૈયાર કરનાર

પ્રભુદાસ બેચરદાસ પારેખ.

"वचनं धनपालस्य चन्दनं मलयस्य च ।
सरसं हृदि विन्यस्य कोऽभून्नाम न निर्वृतः ॥"

પ્રબંધચિંતામણિ

શ્રીમદ્ પન્યાસ શ્રી નીતિવિજય મહારાજના સદુપદેશથી
વડીલબંધુ મંજુલાલના સ્મરણાર્થે
શા. ચુનીલાલ ન્હાલચંદની કેટલીક આર્થિક મદદથી
છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર
શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય સભાના સેક્રેટરી—
શા. લહેરચંદ ભોગીલાલ
અને
શા. ચુનીલાલ ન્હાલચંદ.
પાટણ.

નકલ ૫૦૦. પહેલી આવૃત્તિ.

વીર સંવત્ ૨૪૪૬. સંવત્ ૧૯૭૬.

તા. ૧-૧૧-૧૯૧૯.

કિંમત ૧-૮-૦.

શ્રી હેમકુમાર જૈન પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં
સંઘવી ચંદુલાલ ત્રીભોવનદાસે છાપ્યું.
શાગવીવાડા—પાટણ [ઉ. ગુજરાત.]

પ્રસ્તાવના.

I

આમુખ.

૧ વાચક મહાશય ! આ પુસ્તક આપના કરકમળમાં મુકવાથી આનંદ થાય છે. આનંદ થાય છે એટલુંજ. નહિ પણ પરમાનંદ છે. એ મારા હૃદયની વાત હું સ્પષ્ટ પણે કહીશજ. આનંદ થવાનું માત્ર એટલુંજ કે "तितीर्षुर्मोहादुडुपेनास्मि सागरम्" દુસ્તર તિતીર્ષુઃ છે, ને હું તરાપાથી (અલ્પ મતિથી) જેમ તેમ સાગર તરી ગયો છું. તમે પણ આ પુસ્તક રૂપી તરાપાથી સાગર તરો એવો પ્રસંગ મેં કેટલેક અંશે ઉપસ્થિત કર્યો છે.

બાણભટ્ટે અને તેના પુત્ર પુલિંદ્રે રચેલી કાદંબરી કથા (નોવેલ) સંસ્કૃતમાંના ગદ્યગ્રંથોમાં શિરોરત્ન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. એનો તમે ... હશો. અને એ ગ્રંથ પણ જોયો હશે. કદાચ સંસ્કૃત ભાષાના અપરિ... લીધે તે ગ્રંથ વાંચવાનું સુભાગ્ય આપને પ્રાપ્ત ન થયું હોય તો મેત હરિલાલ છગનલાલ પંડ્યાએ કરેલું ભાષાંતર કે ગુજરાતી ...ની સરળ કાદંબરી તો અવશ્ય વાંચ્યા હશો ? એ પણ કદાચ ન બન્યું ...તો તેના પરથી તૈયાર કરેલું મહાશ્વેતા કાદંબરી નામનું નાટક જો... જોયું હશે. બાણભટ્ટ તે બાણભટ્ટ જ. કાદંબરી રચીને કીર્તિ શરીર તે 'वाणचन्द्रदिवाकरौ' જગતમાં જીવે છે.

૩ તે લગભગ આજથી તેરસો વર્ષ પહેલાં શ્રીહર્ષ રાજાના દરબારને ...નારનો હતો. મારી ધારણા પ્રમાણે સંસ્કૃત ભાષામાં આ શૈલીની ...ંબરી જે શૈલીથી છે તે શૈલી (?) લખવાની પહેલ કરનાર તેઓજ ... જો કે બીજી પણ વાસવદત્તા વિગેરે ગદ્યકથાઓ છે. પણ "बाणोच्छिष्ट-जगत्" એ વાક્યમાંથી અતિશયોક્તિની બાદબાદ કરીએ તોપણ ઘણું ... તેમ. ... છે. એ તો કહેવુંજ પડશે. જેમ પહેલ કરનાર તેઓ છે. ... પણ તેઓજ છે. એટલે એમના પછી એવી ... કોઈ લખી શક્યું નથી એમ વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે. જો કે ... કેટલાક ... પણ છે. ... એમજ નથી.

૪ કાદંબરીનો ... કરે અને ... ગુણોમાં તો તેના ... પણ ... [illegible]

પ્રસ્તાવના.

I

આમુખ.

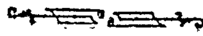
૧ વાચક મહાશય ! આ પુસ્તક આપના કરકમળમાં મુકવાથી મને આનંદ થાય છે. આનંદ થાય છે એટલુંજ. નહિં પણ પરમાનંદ થાય છે. એ મારા હૃદયની વાત હું સ્પષ્ટ પણે કહીશજ. આનંદ થવાનું કારણ માત્ર એટલુંજ કે "तितीर्षुर्मोहादुडुपेनास्मि सागरम्" કવિકુલગુરુ તિતીર્ષુઃ છે, ને હું તરાપાથી (અલ્પ મતિથી) જેમ તેમ કરી સાગર તરી ગયો છું: તમે પણ આ પુસ્તક રૂપી તરાપાથી સાગર તરી શકો એવો પ્રસંગ મેં કેટલેક અંશે ઉપસ્થિત કર્યો છે.

૨ બાણભટ્ટ અને તેના પુત્ર પુલિંદ્રે રચેલી 'કાદંબરી કથા (નોવેલ) સંસ્કૃતવાઙ્મયમાંના ગદ્યકાવ્યગ્રંથોમાં શિરોરત્ન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. એનો તમે જાણતા હશો. અને એ ગ્રંથ પણ જોયો હશે. કદાચ સંસ્કૃત ભાષાના અપરિચયને લીધે તે ગ્રંથ વાંચવાનું સુભાગ્ય આપને પ્રાપ્ત ન થયું હોય તો પણ મે૦ હરિલાલ છગનલાલ પંડ્યાએ કરેલું ભાષાંતર કે ગુજરાતી પ્રેસની સરળ કાદંબરી તો અવશ્ય વાંચ્યા હશે ! એ પણ કદાચ ન બન્યું હોયતો તેના પરથી તૈયાર કરેલું મહાશ્વેતા કાદંબરી નામનું નાટક એકાદ્સ જોયું હશે. બાણભટ્ટ તે બાણભટ્ટ જ. કાદંબરી રચીને કીર્તિ શરીર વડે તે 'यावच्चन्द्रदिवाकरौ' જગતમાં જીવે છે.

૩ તે લગભગ આજથી તેરસો વર્ષ પહેલાં. શ્રીહર્ષ રાજાના દરબારને શોભાવતો હતો. મારી ધારણા પ્રમાણે સંસ્કૃત ભાષામાં આ શૈલીની (કાદંબરી જે શૈલીથી છે તે શૈલીની) લખવાની પહેલ કરનાર તેઓજ છે. જો કે બીજી પણ વાસવદત્તા વિગેરે ગદ્યકથાઓ છે. પણ "बाणोच्छिष्टं जगत्" એ વાક્યમાંથી અતિશયોક્તિની માત્રાબાદ કરીએ તોપણ ઘણે અંશે તેમાં સત્યાંશ છે. એ તો કહેવુંજ પડશે. જેમ પહેલ કરનાર તેઓ છે. તેમ અંતલાવનાર પણ તેઓજ છે. એટલે એમના પછી એવી જાતની કથાજ કોઈ લખી શક્યું નથી એમ વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે. જો કે આમ કેટલેક અંશે બન્યું છે. તોપણ છેક એમજ નથી.

૪ કાદંબરીની સ્પર્ધા કરે અને કોઈ કોઈ ગુણોમાં તો તેના કરતાં પણ — ચડી જાય એવો ગ્રંથ બાણભટ્ટ પછી લગભગ ત્રણસેં વર્ષે તૈયાર

કવિ શ્રી ધનપાળનો જીવન પ્રવાહ.

૧.

મધ્યદેશ[1]માં સાંકાશ્ય નામે કસ્બામાં દેવર્ષિ નામે બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે ઘણોજ રાજમાન્ય વિદ્વાન હતો. રાજાઓ પાસેથી વિદ્વત્તાને લીધે ઇનામમાં ઘણું ધન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.[2] તેને સર્વદેવ[3] નામે વિદ્વાન પુત્ર હતો. સર્વદેવને ધનપાળ[4] અને શોભન એ બે પુત્રો અને એક સુંદરી[5] નામે પુત્રી હતી. આ કુટુંબ સિંધુરાજના વખતમાં ધારા નગરીમાં આવ્યું હશે એમ જણાય છે. ધનપાળની પત્નીનું નામ ધનશ્રી હતું. ધનપાળ સારામાં સારો વિદ્વાન અને કવિ હતો. તેણે પોતાની કવિતાઓથી. શ્રીમુંજને મંત્રમુગ્ધ બનાવી દીધો હતો. મુંજરાજ પણ કાવ્ય રસિક હતો એ તો પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીમુંજે ધનપાળને પુત્ર[6] તરીકે રાખ્યો હતો, અને તેને પોતાના ખોળામાં બેસાડતા હતા. જ્યારે ધનપાળ સભામાં આવે ત્યારે તેને "સરસ્વતી" કહી સંબોધતા હતા, આવી અપૂર્વ વિદ્વત્તાને બળે "શ્રીકુર્ચાલિસરસ્વતી[7]' એવું વિરૂદપણ

---

१ आसीद्विजन्माखिलमध्यदेशप्रकाशसांकाश्यनिवेशजन्मा ।
अलब्धदेवर्षिरितिप्रसिद्धिं यो दानवर्षित्वविभूषितोऽपि ॥१॥ तिलकमञ्जरी

२ ....पिता यः पुण्यवानभूत् ॥१८॥
राजपूज्यस्ततो लक्षैर्दानं प्रापदसौ सदा । प्रभावकचरितेमहेन्द्रसूरिप्रबन्धे

३ शास्त्रेष्वधीती कुशलः कलासु बन्धे च बोधे च गिरां प्रकृष्टः ।
तस्यात्मजन्मा समभून्महात्मा देवः स्वयंभूरिव सर्वदेवः ॥५२॥ ति० म०

४ आद्यः श्रीधनपालाख्यो, द्वितीयः शोभनः पुनः ॥११॥ प्र०म०प्र०

५ कज्जे कणिट्ठबहिणीए सुंदरी नामधिज्जाए ॥ पाइअलच्छीनाममाला

६ तथाश्रीमुञ्जराजस्य प्रतिपन्नसुतोऽपि भवान् ।
श्रीमुञ्जस्य महीभर्तुः प्रतिपन्नसुतो भवान् ॥ प्र० म० प्र०

७ पुरा ज्यायान् महाराजस्त्वामुत्सङ्गोपवेशितम् ।
"
श्रीमुञ्जेन 'सरस्वती' ति सदसि क्षोणीभृता व्याहृतः ॥५२॥ ति० म०
प्राहाति विरुदं तेस्तु 'श्रीकूर्चालसरस्वती' ॥ प्र० म० प्र०

આપ્યું હતું. ધનપાળ કવિ હતો તેમજ વેદોપનિષદ સ્મૃતિ, ઇતિહાસ,[૧૦] વિગેરે શાસ્ત્રોનો પણ પ્રખરપંડિત હતો. અને જૈન વેદાનુયાયિ બ્રાહ્મણ હતો. શ્રીમુંજનો રાજ્યકાળ ઈ. સ. ૯૭૫ થી ૧૦૨૨ સુધી હતો,[૧૧] એટલે વિક્રમ સંવત ૧૦૩૧ થી ૧૦૭૮ સુધી. એટલે[૧૨] સંવત ૧૦૧૮ ના માહ સુદ ૩ ને રવિવારે શ્રી ભોજનો[૧૩] રાજ્યાભિષેક થયો. ૧૦૨૯માં માધવરાજે તૈલિપની રાજધાની મલખેડપર ધાડ પડેલી. તે વખતે ધનપાળે પોતાની બેન સુંદરીમાટે પાઇઅલચ્છી નામ માળા બનાવી એવું કવિ સ્વયં લખે છે. મલખેડપર ધાડ લઇ જનાર મહારાજ સિંહુરાજ હોવા જોઇએ, ભોજ આ સિંધુરાજનો પુત્ર હતો. પણ તે નાનો હોવાથી તેનો કાકા–સિંધુરાજનો અગ્રજ શ્રીમુંજ રાજ્ય કરતો હતો, એટલે મલખેડપર ધાડ લઇ જનાર સિંધુરાજ એમ સંભવિત થાય છે, તે વખતે ધનપાળ વિદ્યાભ્યાસ કરી તૈયાર થયો હશે, તે યુવાવસ્થામાં આવતો હશે. તેનો રાજ્ય સભામાં પરિચય પાઇઅલચ્છી બનાવ્યા પછી બે વરસપર ગાદીપર આવનાર મુંજરાજના સમયથી થવો શરૂ થયો અને ભોજના વખતમાં પૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યો. ભોજની બાલ્યાવસ્થામાં કવિ તેનો મિત્ર હતો; એટલે ધનપાળનો સત્તાસમય ૧૧મા સૈકાના પ્રથમ પાદથી લઈ કેટ ચોથા પાદસુધી જણાય છે, એટલે તે દીર્ઘાયુ હતો અને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી મરણ પામ્યો હોય એમ અનુમિતિ થાય છે. ભોજની રાજ સભાનો માન્ય પંડિત અને કવિ આ ધનપાળજ હતો. બીજા અનેક કવિઓ તેની સભામાં હતા પણ તે દરેકનો પ્રમુખ આ હતો.

૨

એક વખતે ધનપાળ રાજસભામાંથી ઘેર આવ્યો. ત્યારે તેના પિતા સર્વદેવ કંઈ ઉદાસ હતા. કોઇ મહા સંકટમાં આવી પડ્યા હોય તેવી તેની સ્થિતિ હતી, આ જોઈ ધનપાળે પુછ્યું–કારણ કે પિતાના મનનું સમાધાન કરવાની પહેલી ફરજ મોટા તે સામર્થ્ય વાળા પુત્ર નહિ કે ધનપાળનીજ હતી.

---

૧૦ लोकाग्रस्थानसंकाशा यत्र वर्णेषु वर्णिताः चतुर्वेदविदः मान्य राजराजकृतः मता गम्र्यमिह भौमान पुत्रो भूत्वा प्रसन्नये ? ॥ प्रभा० महेन्द्र० प्रबन्धे ॥

૧૧ તિલકમંજરીની પ્રસ્તાવના.

૧૨ સંવત્ ૧૦૧૮મા ભોજ્યપાટીએ આવ્યો. (પ્રાણલાલ ટી, મુનશી.)

૧૩ विक्रमवत्सरस्य शतं अष्टपञ्चाशदुत्तरे सहस्रस्य मालवनरेन्द्रपदाप्ते, भोजस्य प्रकोष्ठोऽस्य ॥

" મીનાક્ષી ! આપ કેમ ઉદાસી ? "

" મારે માટે એક મુશ્કેલી ઉભી થઇ છે. જેનો નિકાલ મારૂં મ[illegible] કરી શકતું નથી અને મુંઝાય છે. "

" એવું શું છે ? "

" મારે મારૂં વચન પાળવાનું છે. પણ ન પાળવામાંયે કલંક છે. પાળવામાંયે કલંક જેવું છે. "

" વચન કોને આપ્યું છે ? "

" જૈનાચાર્ય મહેન્દ્રસૂરિને "

" તેમની સાથે આપને શો પ્રસંગ પડયો ? "

" આપણા કુટુંબની ઉન્નતિ માટે જરૂરી કામ હતું, જે તેઓથી થઇ શકે તેમ હતું. "

" શું ? "

" તું જાણે છે કે આપણા વડવાઓ રાજ્ય માન્ય હતા. અને તેઓને દરેક પ્રસંગે લાખ લાખ સોનૈયા ઇનામ મળતું હતું. તેથી તેઓની સંપત્તિ અગાધ હતી. પણ તેઓએ ક્યાં દાટી છે. તેનો પત્તો નહીં હતો. એ પત્તો એ સૂરીશ્વરે આપ્યો છે અને ભોંયમાંથી બારાશી લાખ સોનૈયા કાઢી આપ્યા છે. અને તેથી આપણી સંપત્તિ વધી છે. તે ભોગવવાનું ભાગ્ય તમારૂં જ છે. અને આ રીતે આપણા કુટુંબ પર એ મહાત્માએ મોટો ઉપકાર કર્યો છે. "

" હા, એ હું જાણું છું. "

" હા, તો પછી—, "

" તો પછી શું ? "

" તો પછી બદલામાં આપણે તેને આપેલું વચન પાળવું જોઇએ. "

" [illegible] "

" [illegible] "

" [illegible] "

[illegible]

" એજ મુશ્કેલી છે. તેઓ ધનના સ્પૃહાળુ નથી જ. ધનને અડકતા પણ નથી. કાંઈ પણ માંગતા નહોતા. પણ મેં જ જાદુ આગ્રહ કરી પેટ ચોળી શૂળ પેદા કર્યું છે. ! હવે તે આકરું થયું છે."

" તેઓ શું માગે છે ! "

" બે પુત્રમાંથી એક પુત્ર રૂપ અરધી સંપત્તિ. તું મારો આજ્ઞાંકિત પુત્ર છો. પણ પ્રેમ આડે આવે છે."

" શું એવાં વચન અપાતાં હશે ! અને પળાતાં હશે ! કોઈ પોતાના પુત્ર આપી દે ! તે લોકો લુચ્ચા જણાય છે. આ રીતે છેતરીને પારકાં છોકરાં ઉઠાવવા માગે છે. "

" બસ, બેટા ! આજ સંકટ છે."

" તમારું ફરી ગયું છે. સ્વપ્ને પણ અયોગ્ય તેમની પાસે જઈ કુળનું નામ બોળવું છે ! આપણા ચતુર્વેદી વડવાઓ દરેક કરતાં સૂરા ગણાય છે. વિદ્વત્તા અને અનુષ્ઠાનોને લીધે ચોરાશીમાં કેટલા પવિત્ર ગણાય છે ! તે તમે નથી જાણતા ? તુચ્છ સંપત્તિ ખાતર આ અકાર્ય ?"

" પણ હવે શું કરવું ? "

" જવાદો એ વાત, મારાથી એમાંનું કાંઈ બનનાર નથી. ભોજરાજાનો આશ્રિત, મારી પ્રતીજ્ઞા. ચૂસ્ત વૈદિક રાજા ભોજનો આશ્રય આ બધાનો વિચાર મારે કરવો જોઈએ. તમારા એક ખાતર પિતૃઓને નરકમાં પાડશો ! તમને ફાવે તેમ કરો. હું એ કંઈ સાંભળવા માંગતો નથી."

ધનપાળ પોતાને કામે બહાર ચાલ્યોગયો. તેવામાં નાનો શોભન આવ્યો.

" પિતાજી ! કેમ આમ ? "

" કંઈ નહીં, બેટા ! "

" નહીં નહીં, આપ જે હોય તે જણાવો. હું આપને આ રીતે ઉદાસ જોઈ શકતો નથી."

" હા, એ વાતનો ખરી છે. મોટા ભાઈ પણ મને આગાઉ કદી આ રીતે જોઈ શકતા નહીં."

" શું મોટા ભાઈએ આપનું અપમાન કર્યું ? ?

" પીતાશ્રી ! આપ કેમ ઉદાસી ? "

" મારે માટે એક મુશ્કેલી ઉભી થઈ છે. જેનો નિકાલ મારૂં મન કરી શકતું નથી અને મુંજાય છે. "

" એવું શું છે ? "

" મારે મારૂં વચન પાળવાનું છે. પણ ન પાળવામાંયે કલંક છે. પાળવામાંયે કલંક જેવું છે. "

" વચન કોને આપ્યું છે ? "

" જૈનાચાર્ય મહેન્દ્રસૂરિને "

" તેમની સાથે આપને શો પ્રસંગ પડયો ? "

" ખાસ કુટુંબની ઉન્નતિ માટે જરૂરી કામ હતું, જે તેઓથી થઈ શકે તેમ હતું. "

" શું ? "

" તું જાણે છે કે આપણા વડવાઓ રાજ્ય માન્ય હતા. અને તેઓને દરેક પ્રસંગે લાખ લાખ સોનૈયા ઇનામ મળતુ હતું. તેથી તેઓની સંપતિ અગાધ હતી. પણ તેઓએ ક્યાં દાટી છે. તેનો પત્તો નહીં હતો. એ પત્તો એ સૂરીશ્વરે આપ્યો છે અને ભોંયમાંથી ચોરાશી લાખ સોનૈયા મળી આવ્યા છે. અને તેથી આપણી સંપત્તિ વધી છે. તે ભોગવવાનું ભાગ્ય તમારૂં જ છે. અને આ રીતે આપણા કુટુંબ પર એ મહાત્માએ મોટો ઉપકાર કર્યો છે. "

" હા, એ હું જાણું છું. "

" હા, તો પછી—, "

" તો પછી શું ? "

" તો પછી અદલા ખાતર તેને આપણે આપેલું વચન પાળવું જોઈએ. "

" અલબત્ત, શું વચન આપ્યું છે. "

" સંપત્તિનો અર્ધ ભાગ આપવાનું. "

' તે આપવો જોઇએ, તેમાં આટલીબધી ચિંતા શા ? માગ્યું તે આપવું છે ને ? "

"એજ મુશ્કેલી છે. તેઓ ધનના સ્પૃહાળુ નથીજ. ધનને અડકતા પણ નથી. કાંઈએ માગતા નહોતા. પણ મેં જ બહુ આગ્રહ કરી પેટ ચોળી શૂળ પેદા કર્યું છે. ને હવે તે આગ્રહ થયું છે."

"તેઓ શું માગે છે?"

"બે પુત્રમાંથી એક પુત્ર રૂપ અરધી સંપત્તિ. તું મારો આજ્ઞાધીન પુત્ર છે. પણ પ્રેમ આડે આવે છે."

"શું એવા વચન અપાતાં હશે? અને પળાતાં હશે? કોઈ પોતાના પુત્ર આપી દે? તે લોકો લુચ્ચા જણાય છે. આ રીતે છેતરીને પારકા છોકરા ઉઠાવવા માગે છે."

"બસ, બેટા! આજ સંકટ છે."

"તમારું ફરી ગયું છે. સ્પર્શને પણ અયોગ્ય તેમની પાસે જઈ કુળનું નામ બોળવું છે! આપણા ચતુર્વેદી પંડ્યાઓ દરેક કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. વિદ્વત્તા અને અનુષ્ઠાનોને લીધે સંસારમાં કેટલા પવિત્ર ગણાય છે! તે તમે નથી જાણતા? તુચ્છ સંપત્તિ ખાતર આ અકાર્ય!"

"પણ હવે શું કરવું?"

"જવા દો એ વાત, આપણાથી એમાંનું કંઈ બનવાનું નથી. બોલ્યાનો ખાગ્રહિત, મારી પ્રતીજ્ઞા. શુદ્ધ વૈદિક રાજા ભોજનો આશ્રય આ બધાનો વિચાર તમારે કરવો જોઈએ. તમારા એક ખાતર પિતૃઓને નરકમાં પાડશો? તમને ફાવે તેમ કરો. હું એ કંઈ સાંભળવા માગતો નથી."

ધનપાળ બેનાને કામે બહાર આવ્યો. તેવામાં નાનો શોભન આવ્યો,

"પિતાજી! કેમ આમ!"

"કંઈ નહીં, બેટા!"

"નહીં નહીં, આપ જે હોય તે જણાવો. હું આપને આ રીતે ઉદાસ જોઈ શકતો નથી."

"હા, એ વાતનો ખરી છે. મોટા છતાં પણ મને અગાઉ કદી આ રીતે જોઈ શકતા નહીં."

"શું મોટા ભાઈએ આપનું અપમાન કર્યું?"

" પીતાશ્રી ! આપ કેમ ઉદાસી ? "

" મારે માટે એક મુશ્કેલી ઉભી થઈ છે. જેનો નિકાલ મારૂં મન કરી શકતું નથી અને મુંઝાય છે. "

" એવું શું છે ? "

" મારે મારૂં વચન પાળવાનું છે. પણ ન પાળવામાંયે કલંક છે. પાળવામાંયે કલંક જેવું છે. "

" વચન કોને આપ્યું છે ? "

" જૈનાચાર્ય મહેન્દ્રસૂરિને "

" તેમની સાથે આપને શો પ્રસંગ પડયો ? "

" ખાસ કુટુંબની ઉન્નતિ માટે જરૂરી કામ હતું, જે તેઓથી થઈ શકે તેમ હતું. "

" શું ! "

" તું જાણે છે કે આપણા વડવાઓ રાજ્ય માન્ય હતા. અને તેઓને દરેક પ્રસંગે લાખ લાખ સોનૈયા ઇનામ મળતુ હતું. તેથી તેઓની સંપત્તિ અગાધ હતી. પણ તેઓએ ક્યાં દાટી છે. તેનો પત્તો નહીં હતો. એ પત્તો એ સુરીશ્વરે આપ્યો છે અને ભોંયમાંથી ચોરાશી લાખ સોનૈયા મળી આવ્યા છે. અને તેથી આપણી સંપત્તિ વધી છે. તે ભોગવવાનું ભાગ્ય તમારૂં જ છે. અને આ રીતે આપણા કુટુંબ પર એ મહાત્માએ મોટો ઉપકાર કર્યો છે. "

" હા, એ હું જાણું છું. "

" હા, તો પછી—, "

" તો પછી શું ? "

" તો પછી અવશ્ય આપણે તેને આપેલું વચન પાળવું જોઈએ. "

" અવશ્ય, મેં વચન આપ્યું છે. "

" [illegible] આપવાનું. "

" તે [illegible], તેમાં આટલી બધી ચિંતા શી ? [illegible] છે કે ? "

તો હતો. તેથી આવી મશ્કરી કરી. સામેજ જવાબ મળ્યો—

“ કપિવૃષણાસ્ય ! વયસ્ય ! સુખં તે ? (વાંદરાના પુરુષ ચિહ્ન જેવા લાલ મુખવાળા મિત્ર ! તમને આનંદ છે ને ? ” ધનપાળના મુખમાં તાંબુલ હતું તેથી તે લાલ હતું.

ધનપાળ નિરુત્તર થયો. વિસ્મય પામ્યો તેના હૃદયમાં આંચકો આવ્યો. “ કોઇ વિદ્વાન જણાય છે. ” “ મહાશય ! શહેરમાં કોઈ વખત મળજો. ”

“ જેવો અવસર. ”

* * * * *

બે જૈન મુનિઓએ ભિક્ષા માટે એક બ્રાહ્મણના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. અને 'ધર્મલાભ' કહી બારણામાં પગ મૂક્યો.

“ તળાવે છે. ” એક સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો.

“ પ્રિયે કંઈક આપીને વિદાય કર્ય. ભિક્ષુકને નિરાશ કરવામાં અધર્મ છે.” ગૃહ તળાવમાં સ્નાન કરતાં એક પુરુષે અંદરથી ભલામણ કરી.

થોડું રાંધેલું અન્ન વાસી આપ્યું, તે લીધું. પછી દહીં લાવી.

“ કેટલા દિવસનું છે ? ”

“ શું એમાં પોરા પડ્યા છે ? વાહ ! દયાળુ ! ત્રણ દિવસનું છે, લેવું હોય તો લ્યો નહિતર જાઓ. ”

“ બ્હેન આતો અમારી રીત છે કે પૂછવું જોઈએ. એમાં કોપ શા માટે કરો છો ? કોપથી મોટું નુકશાન થાય છે, સાકરથી મરે તેને ઝેરનો ઉપયોગ શા માટે થાય ! કરવો જોઈએ ? જ્ઞાની પુરુષોએ કહ્યું છે કે—‘બે દિવસ ઉપરાંતના દહીંમાં જીવો હોય છે ;’ એટલે અમારે પૂછવું પડે છે. ”

આ શબ્દો પુરુષથી સહન ન થયા એકદમ રોષભેર આવ્યો, “ બતાવો, બતાવો. ક્યાં છે એમાં જીવડા ! ” મુનિઓએ તુરત ઝોળીમાંથી અલક્ત ચૂર્ણ કાઢ્યું. થોડું દહીં

"હવે એતો કંઈ નહિ. રાજ્યમાન્ય છે."

"તો પછી ઉદાસીનતાનું કારણ શું?"

"નકામું કહેવાથી શું?"

"શા માટે નહીં? હું આપ જેમ કહેશો તેમ કરવા તૈયાર છું. હું એટલો બધો વિદ્વાન કે ડાહ્યો નથી. એટલે આપ કહો તેજ કરવું એવો મારો નિશ્ચય છે. આપની આજ્ઞા થતાં માત્ર હિતાહિત, લાભ હાની કે સુખ દુઃખનો વિચાર કરવાનોજ નથી. "**गुरुजनवचनमेव प्रमाणम्**" આજ મારૂં સૂત્ર છે. બીજો બધો વિવેક મોટા ભાઈને સોંપ્યો. તેથી કોઈ પણ જાતની શંકા રાખ્યા વિના ખુશીથી જણાવો."

"બેટા મારૂં વચન પાળવાનું છે."

"શું?"

ધનપાળને કહ્યું હતું તે કહી સંભળાવ્યું.

"અહો? એમાં શી બાબત છે? ત્યાં જવું મને બહુ ગમે છે. આ જગતના પ્રપંચમય જીવનમાંથી છુટી નિરાંતથી આનંદ ભોગવીશ."

"બસ, બેટા! બસ." એમ કહી સર્વદેવે શોભનને બાથમાં લીધો અને ચુંબન લીધું.

"સ્નાન ભોજનાદિ નિત્યકર્મથી પરવારી. આપ ખુશીથી મને ગુરૂને સોંપો, પણ હાલ તુરત આપ આનંદથી ભોજન કરો."

શોભને મહેંદ્રસૂરિ પાસે પ્રવ્રજ્યા લીધી. **ધનપાળે** આવેશમાં આવી જઈ ભોજરાજ દ્વારા એ બંદોબસ્ત કરાવ્યો કે ધારામાં કોઈ પણ શ્વેતામ્બર મુનિ આવીજ ન શકે.

૩

એક વખતે **ધનપાળ** શહેર બહાર ફરવા ગયો હતો. તેવામાં રસ્તામાં એક નદીએ ત્રણ માણસોને બેઠેલા જોયા. તેઓનો વેશ **ધનપાળને** અચંબિત કરતો. પાસે ગયો. તેમાં એક મુખ્ય તરીકે જણાતી વ્યક્તિને કટાક્ષમાં કહ્યું.—

"**गर्दभदन्त ! भदन्त ! नमस्ते ?** (ગર્દભ જેવા દાંત વાળા ભદન્ત તમને નમસ્કાર)" તે વ્યક્તિનો એક આગળનો દાંત બહાર દેખા-

" कतिपयपुरस्वामी कार्यव्ययेऽपि दुर्गतो
मितविभविता सौहित्यासौ पुरानुसृतो मया।
त्रिभुवनविभुस्त्वमाराध्योऽधुना शुभदप्रदः
प्रभुरपि गतस्तस्याचीर्णां करोति दिनव्ययः ॥ ॥

[આજ સુધી કોઈ એક ગામડાના ધણી રાજાની સેવા ઘણે કષ્ટે કરી, અને લોભને વશ થઈ તેણે જે આપ્યું તે ખુશી થઈ લીધું. પણ આજે બુદ્ધિમાનથી અગોચર સહાય એવા આપ ત્રિભુવન પતિ આપને કરી દરેક ઈષ્ટ પ્રાપ્ત કરી શકું તેવી શક્તિવાળો તો થયો છું. પણ ભગવાન! પહેલાં જે દિવસો ગુમાવ્યા તે હૃદયમાં સાલે છે. "]

૪

ત્યારથી ધનપાળ જૈન થયો. જૈન શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. તેના તત્ત્વજ્ઞાનથી સારી રીતે પરિચિત થયો. મહાવીર પ્રભુને અનન્ય આદર્શ તરીકે સ્વીકાર્યા. તે રીતે પોતે તેના સિદ્ધાંતો જીવનમાં ઘડવા શરૂ કર્યું. ભોજરાજને કંઈ નવાઈ લાગી. ધનપાળના કહેવાથી જૈન મુનિઓને ધારામાં આવવાનો જે પ્રતિબંધ હતો, તે દૂર કરવામાં આવ્યો. આ પ્રસંગે ધનપાળને અને ભોજરાજને પ્રસંગે પ્રસંગે જે હાસ્ય વિનોદ થતો છે. તે વાંચનારની રમૂજ ખાતર કેટલોક અહીં ટાંકીશું.—

એક વખત ભોજરાજ મહાકાળના મંદિરમાં બેઠો હતો. ધનપાળ ત્યાં આવી ચડ્યો. શીવ ત્રિનેત્રના મંદિરની સામેથી પાછો ફર્યો.

ભોજરાજે પૂછ્યું—" આમ કેમ ?"

" દેવ શક્તિમાતા સાથે બેઠા છે. તેથી શરમાઉં છું.

" આટલા દિવસ તો જતો હતો. ? "

" નાનો બાળક હતો. એટલે શરમાતો નહીં. "

" એમ કે ?"

" આજ સુધી બેઠો અને તને પણ બેઠાડ્યા. આશ્ચર્ય છે કે ગોવિંદ દેવનું શિર પૂજાય અને મહાદેવનું પુરુષચિહ્ન પૂજાય. "

તેવામાં શીવમંદિરની બહાર ઉભેલા ભૃંગીશ્વરની મૂર્તિ જોઈ રાજાએ પૂછ્યું.—

" સિદ્ધસારસ્વત ! આ ભૃંગીશ્વર દુર્બળ કેમ ! "

પર મુકાવી આજુ બાજુ ચૂર્ણ વેર્યું. તેના ઉપર દહીના જેવા રંગના સફેદ જંતુઓ ચડયા. અળતાના લાલ ચૂર્ણ પર ધોળા તે જંતુઓ સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યા. ઘરધણી જોઈ રહ્યો. વિચાર સાગરમાં ડૂબ્યો.

"તમારા ગુરુ કોણ છે અને કયાં ઉતર્યા છે?"

"ગુજરાતમાંથી અમારા ગુરુ આવ્યા છે. તેઓ મહેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય શોભન મુનિ છે. ઋષભદેવ પ્રભુના મંદિર પાસેના ઉપાશ્રયમાં ઉતર્યા છે." એમ કહી મુનિઓ ચાલ્યા ગયા.

※ ※ ※ ※ ※ ※ ※

ભોજન લઇ તે ઉપાશ્રયે ગયો. શોભન મુનિ સામે આવ્યા અને હર્ષથી બોલાવ્યો.

"વડિલબંધુ ધનપાળ!"

કહી એકદમ બન્ને ભાઇ ભેટી પડયા. મુનિએ પોતાની સ્થિતિ સંભારી આસન લીધું.

"પ્રભુ! ખરેખરે આપે મારો ઉદ્ધાર કર્યો. ક્રોધાવેશમાં આવી બાર વર્ષ સુધી મુનિઓને આ દેશમાં આવતા અટકાવ્યા તે પાપથી ક્યારે છુટીશ?"

"વિદ્વદ્વર! એટલા માટેજ ગુર્જરાતથી મારે આવવું પડયું છે. મારે નિમિત્તેજ એ બન્યું હતું અને અહીંનો સંઘ અકળાઇ ગયો હતો. તેમણે વિજ્ઞપ્તિ કરી અને ગુરુ મહારાજે મને આજ્ઞા આપી."

"પ્રભુ! આજે મારી ચક્ષુઓ ખુલ્લી. દયામય ધર્મ આપેજ શીખવ્યો."

"કૃપાનાથ! ધર્મ તે ધર્મજ હોવો જોઇએ. કારણ પણ ધર્મ અને પરિણામ પણ ધર્મજ હોવું જોઇએ. ધર્મમાં ધર્મતાજ હોવી જોઇએ."

"આજથી જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો." એમ કહી કેટલીક જ્ઞાનગોષ્ઠી કરી કવિએ રજા લીધી. ત્યાંથી ઉઠી મહાવીર પ્રભુના મંદિરમાં જઇ સ્તુતિ કરી.

"कतिपयपुरस्वामी कार्यक्षमेऽपि दुर्लभो
मितविभविता मोहेनासौ पुरानुसृतो मया।
त्रिभुवनविभुर्लब्धस्त्वत्तोऽधुना शुभदप्रदः
प्रभुरपि गतस्तस्याधीनो कुनोति दिनव्ययः ॥ ॥

[આજ સુધી કેવળ એક ગામડાના ધણી રાજાની સેવા ઘણી કરી, અને લોભને વશ થઇ તેણે જે આપ્યું તે ખુશી થઈ લીધું. પણ આજે બુદ્ધિમાનથી અત્યંત ગ્રહણ એવા આપ ત્રિભુવન પતિ પ્રાપ્ત કરી ઇષ્ટ પ્રાપ્ત કરી શકું તેવી શક્તિવાળો તો થયો છું. પણ ભગવાન! પહેલાં જે દિવસો ગુમાવ્યા તે હૃદયમાં સાલે છે."]

૪

ત્યારથી ધનપાળ જૈન થયો. જૈન શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો. તેના તત્ત્વજ્ઞાનથી સારી રીતે પરિચિત થયો. મહાવીર પ્રભુને અનન્ય આદર્શ તરીકે સ્વીકાર્યા. નિત નિરંતર પોતાના તેના સિદ્ધાંતો જીવનમાં ઘડવા શરૂ કર્યું. ભોજરાજને બહુ નવાઈ લાગી. ધનપાળના કહેવાથી જૈન મુનિઓને ધારામાં આવવાનો જે પ્રતિબંધ હતો, તે દૂર કરવામાં આવ્યો. આ પ્રસંગે ધનપાળને અને ભોજરાજને પ્રસંગે પ્રસંગે જે હાસ્ય વિનોદ થતા છે. તે વાંચકોની રમુજ ખાતર કેટલોક અહીં ટાંકીશું.—

એક વખત ભોજરાજ મહાકાળના મંદિરમાં બેઠો હતો. ધનપાળ ત્યાં આવી ચઢ્યો. શીવ વિગેરેના મંદિરની સામેથી પાછો ફર્યો.

ભોજરાજે પૂછ્યું—"આમ કેમ!"

"દેવ શક્તિમાતા સાથે બેઠા છે. તેથી શરમાયો છું.

"આટલા દિવસ તો જતો હતો. ?"

"નાનો બાળક હતો. એટલે શરમાતો નહીં."

"એમ કે!"

"આજ સુધી બેઠો અને તમે પણ એ વાત. આશ્ચર્ય છે કે નીલ દેવનું શિર પૂજાય અને મહાદેવનું પુરુષચિહ્ન પૂજાય."

તેવામાં શીવમંદિરની બહાર ઉભેલા ભૃંગીગણની મૂર્તિ જોઈ રાજાએ પૂછ્યું—

"સિદ્ધસારસ્વત! આ ભૃંગીગણ દુર્બળ કેમ!"

પર મુકાવી આજુ બાજુ ચૂર્ણ વેર્યું. તેના ઉપર દહીના જેવા રંગના સફેદ જંતુઓ ચડયા. અળતાના લાલ ચૂર્ણ પર ધોળા તે જંતુઓ સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યા. ઘરધણી જોઈ રહ્યો. વિચાર સાગરમાં ડૂબ્યો.

"તમારા ગુરુ કોણ છે અને ક્યાં ઉતર્યા છે?"

"ગુજરાતમાંથી અમારા ગુરુ આવ્યા છે. તેઓ મહેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય શોભન મુનિ છે. ઋષભદેવ પ્રભુના મંદિર પાસેના ઉપાશ્રયમાં ઉતર્યા છે." એમ કહી મુનિઓ ચાલ્યા ગયા.

※ ※ ※ ※ ※ ※ ※

ભોજન લઇ તે ઉપાશ્રયે ગયો. શોભન મુનિ સામે આવ્યા અને હર્ષથી બોલાવ્યો.

"વડિલબંધુ ધનપાળ !"

કહી એકદમ બન્ને બાથ ભેટી પડયા. મુનિએ પોતાની સ્થિતિ સંભારી આસન લીધું.

"પ્રભુ ! ખરેખરે આપે મારો ઉદ્ધાર કર્યો. ક્રોધાવેશમાં આવી બાર વર્ષ સુધી મુનિઓને આ દેશમાં આવતા અટકાવ્યા તેપાપથી ક્યારે છુટીશ ?"

"વિદ્વદ્વર ! એટલા માટેજ ગુર્વાજ્ઞાથી મારે આવવું પડયું છે. મારે નિમિત્તેજ એ બન્યું હતું અને અહીંનો સંઘ અકળાઇ ગયો હતો. તેમણે વિજ્ઞપ્તિ કરી અને ગુરુ મહારાજે મને આજ્ઞા આપી."

"પ્રભુ ! આજે મારી ચક્ષુઓ ખુલ્લી. દયામય ધર્મ આપેજ શીખવ્યો."

"કૃપાનાથ ! ધર્મ તે ધર્મજ હોવો જોઇએ. કારણ પણ ધર્મ અને પરિણામ પણ ધર્મજ હોવું જોઇએ. ધર્મમાં ધર્મતાજ હોવી જોઇએ."

"આજથી જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો." એમ કહી કેટલીક જ્ઞાનગોષ્ઠી કરી કવિએ રજા લીધી. ત્યાંથી ઉઠી મહાવીર પ્રભુના મંદિરમાં જઇ સ્તુતિ કરી.

" कलिकलुषकलाकलापविगमेऽपि युगे
मिथ्यादृशां मोहितानां पुरानुश्रुतो मया ।
त्रिभुवनाधिपं त्वां कथमसौ प्रभुना सुपदप्रदः
प्रभुणा गतवन्तश्चार्चितो करोति विस्मयः ॥ ॥

[આજ સુધી મેં તો એક ગામડાના ધણી રાજાની સેવા કરી, અને લોકોને ત્યાં જઈ જે આપ્યું તે ખુશીથી લીધું. પણ આજે બુદ્ધિમાનથી અજાણી ... જેવા આપ ત્રિભુવનપતિ પાસે ... પ્રશ્ન કરી શકું તેવી શક્તિવાળો તો થયો છું. પણ, ભગવાન ! પહેલાં જે સ્થિતિ ભોગવી તે હૃદયમાં સાલે છે. "]

૪

ત્યારથી ધનપાળ જૈન થયો. જૈન શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. તેના તત્ત્વજ્ઞાનથી સારી રીતે પરિચિત થયો. મહાવીર પ્રભુને અનન્ય આદર્શ તરીકે સ્વીકાર્યો. ધીરે ધીરે બેધડક તેના સિદ્ધાંતો જીવનમાં ધરવા શરૂ કર્યું. ભોજરાજને બહુ નવાઈ લાગી. ધનપાળના કહેવાથી જૈન મુનિઓને ધારામાં આવવાનો જે પ્રતિબંધ હતો, તે દૂર કરવામાં આવ્યો. આ પ્રસંગે ધનપાળને અને ભોજરાજને પ્રસંગે પ્રસંગે જે વિનોદ થયો છે, તે વાંચકોની રમુજ ખાતર કેટલાક અહીં ટાંકીશું.—

એક વખત ભોજરાજ મહાકાળના મંદિરમાં બેઠો હતો. ધનપાળ ત્યાં જઈ ચડ્યો. શિવ વિગેરેના મંદિરોની સામેથી પાછો ફર્યો.

ભોજરાજે પૂછ્યું—" આમ કેમ ? "

" દેવ શક્તિમાતા સાથે બેઠા છે. તેથી શરમાયો છું.

" આટલા દિવસ તો જતો હતો. ? "

" નાનો બાળક હતો. એટલે શરમાતો નહીં. "

" એમ કે ? "

" આજ સુધી બેઠા અને તમે પણ એ રાજ. આશ્ચર્ય છે કે બીજા દેવનું શિર પૂજાય અને મહાદેવનું પુરુષચિહ્ન પૂજાય. "

તેવામાં શિવમંદિરની બહાર ઉભેલા ભૃંગીગણની મૂર્તિ જોઈ રાજાએ પૂછ્યું.—

" સિદ્ધસારસ્વત ! આ ભૃંગીગણ દુર્બળ કેમ ? "

"दिग्वासा यदि तत्किमस्य धनुषा ? सास्त्रस्य किं भस्म
भस्माप्यस्य किमङ्गना ? यदि च सा कामं परिद्वेष्टि किं
इत्यन्योन्यविरुद्धचेष्टितमहो पश्यन्निजस्वामिनं
भृंगी शुष्कशिरावनद्धमधिकं धत्तेऽस्थिशेषं वपुः ॥ ॥

[શંકર ભગવાન દિગંબર છે. તો એમને ધનુષની શી જરૂર ... ધનુષધારિ છે; તો ભસ્મ શા માટે ? ભસ્મ લગાવે છે, ને સ્ત્રી શા ... રાખે છે. ? સ્ત્રી રાખીને કામદેવ ઉપર દ્વેષ શા માટે રાખતા હશે. ... આવું પરસ્પર વિરુદ્ધ વર્તન પોતાના સ્વામીનું જોઈ વિચારી ચિંતા... પડેલા ભૃંગી આટલું બધું દુર્બળ શરીર ધારણ કરે છે.]

એક વખત વ્યાસ, યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિનું વ્યાખ્યાન કરતા હતા. ભોજ રાજા ને એક ચિત્તે સાંભળતા હતા. ધનપાળ આવી પાછો વળ્યો. ઉભો ... રહ્યો. રાજાએ પૂછ્યું—

"શું શ્રુતિસ્મૃતિપર તને અવજ્ઞા આવી એટલા માટે સાંભળતો નથી ?"

"હું એ ગ્રંથને જાણું છું. તેમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ વાત આવે છે, એવી વાતો સાંભળી નકામી શા માટે મગજમારી કરવી ?"

"કેમ ?"

"વિષ્ટા ખાનારી ગાયોનો સ્પર્શ પવિત્ર, પીંપળાનું ઝાડ વંદ્ય, ... કરીને જનાવર બકરાનો વધ પિતૃઓને સ્વર્ગમાં લઈ જાય, કપટી દેવ ... આદર્શ દેવ, અગ્નિમાં નાખેલું બળીદાન દેવાને રાજી કરે છે. આવી પરસ્પર વિરુદ્ધ વાત શું સમજાતી નથી ?"

એક દિવસે યજ્ઞ મંડપ પાસેથી બન્ને મિત્રો જતા હતા, તેવામાં હોમવા માટે બાંધેલો બકરો કરુણ ચીસ પાડતો હતો. ભોજે પૂછ્યું—

"મિત્ર ! આ શું બોલે છે. ?"

"હું એની ભાષા સમજ્યો છું. એ કહે છે કે—'હું અજ (વિષ્ણુ) ... શા માટે મારો છો ?

[illegible] હું સ્વર્ગ ઇચ્છતો નથી, તેને માટે મેં તમારી પ્રાર્થના ... [illegible] ... [illegible] ... સત્પુરુષ ... [illegible] ... [illegible] ...

રાજાને મનમાં ક્રોધ ચઢ્યો. આ ધનપાળને મારવો જોઈએ. ઠીક છે, પાછાં આવતાં આ દુષ્ટનો ઘાટ ઘડી નાખવો. એમ સંકલ્પ કરી આગળ ચાલ્યા તેવામાં એક ડોસી અને એક છોકરી સામે મળ્યા. ડોસીની ડોક ડગમગતી જોઈ રાજાએ પૂછ્યું—

" આ ડોસી માથું કેમ ધુણાવતી હશે ? "

किं नन्दी ? किं मुरारिः ? किमु रतिरमणः ? किं हरः ? किं कुबेरः ?
किं वा विद्याधरोऽसौ ? किमथ सुरपतिः ? किं विधुः ? किं विधाता ?
नायं, नायं, न चायं, न खलु, नहि, न वा, नापि, नासौ, न चैषः,
क्रीडां कर्तुं प्रवृत्तः स्वयमिह हि हले ! भूपतिर्भोजदेवः ॥ १ ॥

" છોકરી પૂછે છે—'મા ! આ કોણ, નંદી ? ના. વિષ્ણુ ? ના. કામદેવ ? ના. શંકર ? ના. કુબેર ? ના. વિદ્યાધર ? ના. ઈંદ્ર ? ના. ચંદ્ર ? ના. બ્રહ્મા ! ના. બાપુ ! આતો ક્રીડા કરવા નીકળેલા ભોજ ભૂપતિ છે." આવી રીતે ડોશી માથું ધુણાવી પ્રશ્નોની ના પાડે છે. અને ખરૂં સ્વરૂપ સમજાવે છે. "

આ સાંભળી રાજાનો રોષ ઉડી ગયો. અત્યન્ત પ્રસન્ન થયો. "શ્રીમાન્ મુંજરાજે જેને ઉછેર્યો છે તેને કેમ મરાય ? "

એક દિવસે રાજા શીકાર કરવા ગયો હતો. ધનપાળ સાથે હતો.

ભોજ—किं कारणं तु धनपाल मृगा यदेते
व्योमोत्पतन्ति विलिखन्ति भुवं वराहाः ? ।

ધનપાલ—देव त्वदस्त्रचकिताः श्रयितुं स्वजाति-
मेके मृगाङ्कमृगमादिवराहमन्ये ॥ ॥

[ભોજ—ધનપાળ ! આ મૃગો કેમ આકાશમાં કૂદે છે, ને આ ભૂંડો ભોંય કેમ ખણે છે ?

ધનપાળ—મહારાજ ! તમારા શસ્ત્રથી ભય પામેલા મૃગ પોતાની નાતના વડા ચંદ્રમાં રહેલા મૃગને શરણે જવા ઉપર કૂદે છે. ને ભૂંડો આદિવરાહ (વરાહાવતારી વિષ્ણુ) ની મદદ માગવા ભોંય ખણે છે.]

ભોજે બાણ મારી એક હરણ વીંધ્યું અને ધનપાળ સામે વર્ણનની ઈચ્છાથી જોયું. ધનપાળ તરતજ શ્લોક ભણ્યો—

रसातलं यातु यदत्र पौरुषं कुनीतिरेषाशरणो ह्यदोषवान् ।
निहन्यते यद्बलिनापि दुर्बलो हहा महाकष्टमराजकं जगत् ॥

[તારું પુરુષાર્થ જ્યુનમમાં જાય, આ નીતિ છે ? શરણાગત નિર્દોષ અને દુર્બળને બળવાન મારી નાખે છે. અરેરે ! જગત્ અરાજક થઈ ગયું છે]

મહારાજ ! वैरिणापि हि मुच्यन्ते प्राणान्ते तृणभक्षणात् ।
तृणाहारा सदैवैते हन्यन्ते पशवः कथम् ? ॥ ॥

"ધનપાળ ! તું આ શું બોલે છે ? ભાન છે ?"

[મોંમાં તરણું લેવાથી શત્રુઓ જતો કરે છે. તો હંમેશાં તરણાંનો આહાર પશુઓ શા સારૂ મારવા જોઈએ ?] શ્રી ભોજનું હૃદય દયાર્દ્ર [illegible] ધનુષ ભાંગી નાંખ્યું 'આવા નિર્દોષ પ્રાણીઓને નહીં મારવા' અને [illegible] શીકાર ન કરવાનું પણ લીધું.

મહાકાલેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં મહોત્સવ પ્રસંગે રાજાએ મિત્રને કહ્યું—

"મિત્ર ! તારા દેવો પવિત્ર નથી. અપવિત્ર જ છે."

"જે આસક્તિ હોય તેણે પવિત્ર થવું જોઈએ. પણ શ્રી જિનેશ્વર સદા પવિત્ર છે."

દેવમાં રાજાની દૃષ્ટિ રતિને હાથ તાળી દેતા કામદેવની મૂર્તિ પર [illegible], મિત્રને કારણ પૂછ્યું.

મિત્રોક્ત—स एष भुवनत्रयप्रथितसंयमः शङ्करो
बिभर्ति वपुषाधुना विरहकातरः कामिनीम् ।
अनेन किल निर्जिता वयमिति प्रियायाः करं
करेण परिताडयन् जयति जातहासः स्मरः ॥ ॥

[મિત્ર ! ત્રણ ભુવનમાં પ્રસિદ્ધ સંયમી ભગવાન શંકર પણ વિરહ- [illegible] સ્ત્રી ધારણ કરે છે. તેને પણ આપણે જીતી લીધા [illegible] હસતો, એમ કહી ખુશી થયેલો કામદેવ રતિના હાથમાં તાળી દે છે]

એક દિવસે રાજાએ ધનપાળને કહ્યું—

[illegible]

*અર્હચ્ચૂડામણિ ગ્રંથને આધારે "બુદ્ધિમાંથા પ્રયોગશાળી" એ પ્રકરણ ઉપરથી રાજાના પ્રશ્નનો જવાબ ભોજપત્રપર લખી માટીના પિંડામાં મૂક્યો. અને પોતાને ઘેર ગયો.

રાજાને ફિકર થયો. "ચાર બારણામાંથી ગમે તે એક બારણું લખ્યું હશે. તેથી જો બારણેથી હું નીકળું તેજ કદાચ કાકતાલીય ન્યાયથી લખેલું નીકળે તો ?" તેથી તેણે ઉપરના ભાગમાં બાંકું પડાવ્યું. નીસરણી મૂકી ઉપર ચઢી બહાર નીકળ્યો. ધનપાળ આવ્યો. માટીના પીંડામાંથી ચીઠ્ઠી કાઢીને વાંચી. 'રાજા ઉપર બાંકું પડાવીને બહાર નીકળશે.' આ અક્ષરો જોઈ રાજા અત્યંત વિસ્મિત થયો.

એક વખતે સેતુબંધ રામેશ્વરની પ્રશસ્તિ ઉતરાવી તેમાં ૭ શ્લોક પંડિતોએ બરોબર રચ્યા. તેમાંના ધનપાળને બરોબર સંગત કરવા બે અને ત્રણ પદો આપવામાં આવ્યા.

शरदिरदिरांसि यानि रेजुर्हरि हरि तानि कुर्वन्ति गृध्रपादैः ।

બીજું—

स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वाराऽङ्गराजस्वसु-
र्द्यूतेनाद्य जिता निशा कमलया देवी प्रसाद्याद्य च ।
इत्यन्तःपुरचारुवारवनिताविज्ञापनानन्तरं

ધનપાળે નીચે પ્રમાણે પૂર્તિ કરી—

अयि खलु विषमः पुराकृतानां विलसति जन्तुषु कर्म्मणां विपाकः ·
स्मृत्वा पूर्वसुरं विधाय बहुशो रूपाणि भूपोऽभजत् ॥ २ ॥

ફિર તાયના કવિને આ સાંભળી પુષ્કળ હસવું આવ્યું. "અરે ! આનો જૈનો કર્મ વિપાક પ્રાધાન્ય માનનારા છે. તેની ધુનમાં ઠીક જોડી નાંખ્યું."

ધનપાળ—જુઓ, બરોબર બેસાડતાં તે પ્રમાણેજ અક્ષરો નીકળે છે !"

અર્હચ્ચૂડામણિ—આ ગ્રંથને માટે એમ સંભળાય છે કે તેમાં ત્રિકાળ વિષયકજ્ઞાન થઈ શકે તેવા પ્રયોગો છે. સાંભળવા પ્રમાણે વડોદરા સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીમાં બે ટીકા સાથે કેટલોક ભાગ છે. તેના પરથી ઉદ્ધૃત ચંદ્રો-ન્મીલન નામનો ગ્રંથ છુટે છવાયે સ્થળે મળે છે, તેમાં ૪૫ પ્રકરણ છે. શરૂઆતની સંજ્ઞા કંઈક ક્લિષ્ટ છે. જે જોવામાં આવી છે તે પ્રતો અશુદ્ધ વધારે છે. એટલે સંક્ષિપ્ત કરી મુકેલ છે.

લેખક.

[તારું પુરુષાર્થ જ્ઞાનમમાં જાય, આ નીતિ છે ? શરણાગત નિર્દોષ અને દુર્બળને બળવાન મારી નાખે છે. અરેરે ! જગત્ અરાજક થઈ ગયું છે]

મહારાજ ! वैरिणापि हि मुच्यन्ते प्राणान्ते तृणभक्षणात् ।
तृणाहारा सदैवैते हन्यन्ते पशवः कथम् ? ॥ ॥

"ધનપાળ ! તું આ શું બોલે છે ? ભાન છે ?"

[મોંમાં તરણું લેવાથી શત્રુઓ જતો કરે છે. તો હંમેશાં તરણાંનો આહાર પશુઓ શા સારૂ મારવા જોઈએ ?] શ્રી ભોજનું હૃદય હચમચ્યું, યજ્ઞ ભાંગી નાંખ્યું 'આવા નિર્દોષ પ્રાણીઓને નહીં મારવા' અને [illegible] શીકાર ન કરવાનું પણ લીધું.

મહાકાલેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં મહોત્સવ પ્રસંગે રાજાએ મિત્રને કહ્યું—

"મિત્ર ! તારા દેવ પવિત્ર નથી. અપવિત્રજ છે."

"જે [illegible] તેણે પવિત્ર થવું જોઈએ. પણ શ્રી જીનદેવ [illegible] પવિત્રજ છે."

દેવળમાં રાજાની દૃષ્ટિ રતિને હાથ તાળી દેતા કામદેવની મૂર્તિ પર [illegible] મિત્રને કારણ પૂછ્યું.

ધનપાળ—स एष भुवनत्रयप्रथितसंयमः शङ्करो
बिभर्ति वपुषाधुना विरहकातरः कामिनीम् ।
अनेन किल निर्जिता वयमिति प्रियायाः करं
करेण परिताडयन् जयति जातहासः स्मरः ॥ ॥

[illegible]

[illegible]

*અર્હચ્ચૂડામણિ ગ્રંથને આધારે "બુદ્ધિમાત્રા પ્રયોગશ્રી" એ પ્રકરણ ઉપરથી રાજાના પ્રશ્નનો જવાબ ભોજપત્રપર લખી માટીના પિંડામાં મૂક્યો. અને પોતાને ઘેર ગયો.

રાજાને વિચાર થયો. " ચાર બારણામાંથી ગમે તે એક બારણું લખ્યું હશે. તેથી જે બારણેથી હું નીકળું તેજ કદાચ કાકતાલીય ન્યાયથી લખેલું નીકળે તો ? " તેથી તેણે ઉપરના ભાગમાં બાકું પડાવ્યું. નીસરણી મૂકી ઉપર ચઢી બહાર નીકળ્યો. ધનપાળ આવ્યો. માટીના પીંડામાંથી ચીઠ્ઠી કાઢીને વાંચી. 'રાજા ઉપર બાકું પડાવીને બહાર નીકળશે.' આ અક્ષરો જોઈ રાજા આશ્ચર્ય વિમૂઢ થયો.

એક વખતે સેતુબંધ રામેશ્વરની પ્રશસ્તિ ઉતરાવી તેમાં ૭ શ્લોક પંડિતોએ બરોબર બાંધ્યા. તેમાંના ધનપાળને બરોબર સંગત કરવા બે અને ત્રણ પદો આપવામાં આવ્યા.

हरशिरसिशिरांसि यानि रेजुर्हरि हरि तानि लुठन्ति गृध्रपादैः।

બીજા—

बाला निपतति कुन्तलेश्वरसुता धाराङ्गराजस्वसु-
र्यत्नेनाद्य जिता निशा कमलया देवी प्रसाद्याद्य च ।
इत्यन्तःपुरचारिचारवनिताविज्ञापनानन्तरं

ધનપાળે નીચે પ્રમાણે પૂર્તિ કરી—

अयि खलु विषमः पुराकृतानां विलसति जन्तुषु कर्म्मणां विपाकः
स्मृत्वा पूर्वसुरं विधाय बहुशो रूपाणि भूपोऽभवत् ॥२॥

કિંશ નામના કવિને આ સાંભળી ખુબજ હસવું આવ્યું. " અહો ! આનો જૈનો કર્મ વિપાક પ્રાધાન્ય માનનારા છે. તેની ધૂનમાં ઠીક જોડી નાખ્યું. "

ધનપાળ—જુઓ, બરોબર વિચારતાં તે પ્રમાણેજ અક્ષરો નીકળે છે !"

---

*અર્હચ્ચૂડામણિ—આ ગ્રંથને માટે એમ સંભળાય છે કે તેમાં ત્રિકાળ વિષયકજ્ઞાન થઈ શકે તેવા પ્રયોગો છે. સાંભળવા પ્રમાણે વડોદરા સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીમાં બે ટીકા સાથે કેટલોક ભાગ છે. તેના પરથી ઉદ્ધરન ચંદ્રોન્મીલન નામનો ગ્રંથ [illegible] છપાયે રચાએ મળે છે, તેમાં ત્રણ પ્રકરણ છે. શબ્દજ્ઞાનની સંજ્ઞા કંઈક વિકટ છે. જે જોવામાં આવી છે તે પ્રયોગ [illegible] છે. એટલે સંક્ષિપ્ત કરી મુકેલ હશે.

લેખક.

[તારું પુરુષાર્થ જહન્નમમાં જાય, આ નીતિ છે ? શરણાગત નિર્દોષ અને દુર્બળને બળવાન મારી નાખે છે. અરેરે ! જગત્ અરાજક થઈ ગયું છે.]

મહારાજ ! वैरिणापि हि मुच्यन्ते प्राणान्ते तृणभक्षणात् ।
तृणाहारा सदैवैते हन्यन्ते पशवः कथम् ? ॥ ॥

"ધનપાળ ! તું આ શું બોલે છે ? ભાન છે ?"

[મ્હોમાં તરણું લેવાથી શત્રુઓ જતો કરે છે. તો હંમેશાં તરણાં ખાનાર પશુઓ શા સારૂ મારવાં જોઈએ ?] શ્રી ભોજનું હૃદય દયાર્દ્ર થયું ધનુષ્ ભાંગી નાંખ્યું 'આવા નિર્દોષ પ્રાણીઓને નહીં મારવા' મરણાંત શીકાર ન કરવાનું પણ લીધું.

મહાકાળેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં મહોત્સવ પ્રસંગે રાજાએ મિત્રને કહ્યું—

"મિત્ર ! તારા દેવો પવિત્ર નથી. અપવિત્રજ છે."

"જે અપવત્રિ હોય તેણે પવિત્ર થવું જોઇએ. પણ શ્રી જીનતો સદા પવિત્રજ છે."

તેવામાં રાજાની દષ્ટિ રતિને હાથ તાળી દેતા કામદેવની મૂર્તિપર પડી, ધનપાળને કારણ પૂછ્યું.

ધનપાલ—स एष भुवनत्रयप्रथितसंयमः शङ्करो
विभर्ति वपुषाधुना विरहकातरः कामिनीम् ।
अनेन किल निर्जिता वयमिति प्रियायाः करं
करेण परिताडयन् जयति जातहासः स्मरः ॥ ॥

(પ્રિયે ! ત્રણ ભુવનમાં પ્રસિધ્ધ સંયમી ભગવાન શંકર પણ વિરહાકુળ થઇ પાસે સ્ત્રી રાખે છે. કહે, એને પણ આપણે કેવા જીતી લીધા છે ? લે તાળી. એમ કહી ખુશી થયેલો સ્મરરતિના હાથમાં તાળી દે છે)

એક દિવસે રાજાએ ધનપાળને કહ્યું—

"ધનપાળ ! તું સાચું બોલે છે તેની શી ખાત્રી ? કંઈ પ્રયોગ બતાવ. અથવા ઠીક, આ સરસ્વતીકંઠાભરણના ચાર બારણામાંથી કયે બારણેથી હું બહાર નીકળીશ ?" રાજાની ધારણા એ હતી કે ચારમાંથી ગમે તે બારણેથી નીકળવાનું કહેશે જે કહેશે તે શિવાયના બીજા બારણેથી નીકળી ધનપાળને જુઠો પાડવો. ધનપાળે જુદો રસ્તો લીધો,

*અર્હચ્ચૂડામણિ ગ્રંથને આધારે "ચુલિકામાંથા પ્રયોગશી" એ પ્રકરણ ઉપરથી રાજાના પ્રશ્નનો જવાબ ભોજપત્રપર લખી માટીના પિંડામાં મૂક્યો. અને પોતાને ઘેર ગયો.

રાજાને વિચાર થયો. "ચાર બારણામાંથી ગમે તે એક બારણું લખ્યું હશે. તેથી જે બારણેથી હું નીકળું તેજ કદાચ પ્રકનાલીપ બાબતી મળેલું નીકળે તો !" તેથી તેણે ઉપરના ભાગમાં બાંકુ પડાવ્યું. નીસરણી મૂકી ઉપર ચઢી બહાર નીકળ્યો. ધનપાળ આવ્યો. માટીના પીંડામાંથી ચાઠી કાઢીને વાંચી. 'રાજા ઉપર બાંકુ પડાવીને બહાર નીકળશે.' આ અક્ષરો જોઇ રાજા આશ્ચર્ય દિગ્મૂઢ થયો.

એક વખતે સેતુબંધ રામેશ્વરની પ્રશસ્તિ ઉતરાવી તેમાં છ શ્લોક પંડિતોએ બરોબર લખ્યા. તેમાંના ધનપાળને બરોબર સંમત કરતા બે અને ત્રણ પદો આપવામાં આવ્યા.

हरशिरसि शिरांसि यानि रेजुर्हरि हरि तानि लुठन्ति गृध्रपादैः।

બીજા—

स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वाराङ्गराजस्वसु-
र्द्यूतेनाद्य जिता निशा कमलया देवी प्रसाद्याद्य च।
इत्यन्तःपुरचारिवारवनिताविज्ञापनानन्तरं

ધનપાળે નીચે પ્રમાણે પૂર્તિ કરી—

अपि खलु विषमः पुराकृतानां विलसति जन्तुषु कर्मणां विपाकः
स्मृत्वा पूर्वसुरं विधाय बहुशो रूपाणि भूपोऽभजत् ॥२॥

ફિર તામના કવિને આ સાંભળી પુષ્કળ હસવું આવ્યું. "અહો ! આતો જૈનો કર્મ વિપાક પ્રાધાન્ય માનનારા છે. તેની ધૂનમાં ઠીક જોડી નાખ્યું."

ધનપાળ—જુઓ, બરોબર બેસાડતા તે પ્રમાણેજ અક્ષરો નીકળે છે !"

---

*અર્હચ્ચૂડામણિ—આ ગ્રંથને માટે એમ સંભળાય છે કે તેમાં ત્રિકાળ વિષયકજ્ઞાન થઇ શકે તેવા પ્રયોગો છે. સાંભળવા પ્રમાણે વડોદરા સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીમાં બે ટીકા સાથે કેટલોક ભાગ છે. તેના પરથી ઉદ્ધૃત ચંદ્રોન્મીલન નામનો ગ્રંથ છુટે છવાયે સ્થળે મળે છે, તેમાં ૪૫ પ્રકરણ છે. શરૂઆતની સંજ્ઞા કંઇક ક્લિષ્ટ છે. જે જોવામાં આવી છે તે ઘણો અશુદ્ધ વધારે છે. એટલે સંકલિત કરવી મુશ્કેલ પડે છે.

લેખક.

[તારૂં પુરૂષાર્થ જગતમાં જાય, આ નીતિ છે ? શરણાગત નિર્દોષ અને દુર્બળને બળવાન મારી નાખે છે. અરેરે ! જગત્ અરાજક થઈ ગયું છે]

મહારાજ ! वैरिणापि हि मुच्यन्ते प्राणान्ते तृणभक्षणात् ।
तृणाहारा सदैवैते हन्यन्ते पशवः कथम् ? ॥ ॥

"ધનપાળ ! તું આ શું બોલે છે ? ભાન છે ?"

[મ્હોમાં તરણું લેવાથી શત્રુઓ જતો કરે છે. તો હંમેશાં તરણાં ખાનાર પશુઓ શા સારૂ મારવા જોઈએ ?] શ્રી ભોજનું હૃદય દયાર્દ્ર થયું ધનુષ્ ભાંગી નાંખ્યું 'આવા નિર્દોષ પ્રાણીઓને નહીં મારવા' મરણાંત શીકાર ન કરવાનું પણ લીધું.

મહાકાળેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં મહોત્સવ પ્રસંગે રાજાએ મિત્રને કહ્યું—

"મિત્ર ! તારા દેવો પવિત્ર નથી. અપવિત્રજ છે."

"જે અપવત્રિ હોય તેણે પવિત્ર થવું જોઇએ. પણ શ્રી જીનતો સદા પવિત્રજ છે."

તેવામાં રાજાની દૃષ્ટિ રતિને હાથ તાળી દેતા કામદેવની મૂર્તિપર પડી, ધનપાળને કારણ પૂછયું.

ધનપાલ—स एष भुवनत्रयप्रथितसंयमः शङ्करो
बिभर्ति वपुषाधुना विरहकातरः कामिनीम् ।
अनेन किल निर्जिता वयमिति प्रियायाः करं
करेण परिताडयन् जयति जातहासः स्मरः ॥ ॥

(પ્રિયે ! ત્રણ ભુવનમાં પ્રસિધ્ધ સંયમી ભગવાન શંકર પણ વિરહાકુળ થઇ પાસે સ્ત્રી રાખે છે. કહે, એને પણ આપણે કેવા છતી લીધા છે ! લે તાળી. એમ કહી ખુશી થયેલો સ્મરરતિના હાથમાં તાળી દે છે)

એક દિવસે રાજાએ ધનપાળને કહ્યું—

"ધનપાળ ! તું સાચું બોલે છે તેની શી ખાત્રી ! કંઇ પ્રયોગ બતાવ. અથવા ઠીક, આ સરસ્વતીકંઠાભરણના ચાર બારણામાંથી કયા બારણેથી હું બહાર નીકળીશ ! " રાજાની ધારણા એ હતી કે ચારમાંથી ગમે તે બારણેથી નીકળવાનું કહેશે જે કહેશે તે શિવાયના બીજા બારણેથી નીકળી ધનપાળને જુઠો પાડવો. ધનપાળે જુદો રસ્તો લીધો.

*અર્હચ્ચૂડામણિ ગ્રંથને આધારે "બુદ્ધિમાંના પ્રયોગશો" એ પ્રકરણ ઉપરથી રાજાના પ્રશ્નનો જવાબ ભોજપત્રપર લખી માટીના પિંડામાં મૂક્યો. અને પોતાને ઘેર ગયો.

રાજાને વિચાર થયો. " ચાર બારણાંમાંથી ગમે તે એક બારણું લખ્યું હશે. તેથી જો બારણેથી હું નીકળું તેજ કદાચ શકુનાવલીય ન્યાયથી લખેલું નીકળે તો ! " તેથી તેણે ઉપરના ભાગમાં બાકું પડાવ્યું. નીસરણી મૂકી ઉપર ચડી બહાર નીકળ્યો. ધનપાળ આવ્યો. માટીના પીંડામાંથી ચીઠ્ઠી કાઢીને વાંચી. 'રાજા ઉપર બાકું પડાવીને બહાર નીકળશે.' આ અક્ષરો જોઈ રાજા આશ્ચર્ય દિગ્મૂઢ થયો.

એક વખતે સેતુબંધ રામેશ્વરની પ્રશસ્તિ ઉતરાવી તેમાં ૭ શ્લોક પંડિતોએ બરોબર રચ્યા. તેમાંના ધનપાળને બરોબર મંગળ કરવા બે અને ત્રણ પદો આપવામાં આવ્યા.

हरशिरसि शिरांसि यानि रेजुर्हरि हरि तानि लुठन्ति गृध्रपादैः ।

બીજા—

ज्ञाता निष्ठुति कुन्तलेश्वरसुता धाराधराजस्वसु-
पुंनेनाथ जिता निशा कमलया देवी प्रसाद्याघ च ।
इत्यन्तपुरचारिवारवनिताविज्ञापनानन्तरं

ધનપાળે નીચે પ્રમાણે પૂર્તિ કરી—

अपि खलु विषमः पुराकृतानां विलसति जन्तुषु कर्मणां विपाकः
स्मृत्वा पूर्वमुरं विधाय बहुशो रूपाणि भूपोऽभजत् ॥२॥

ફિર નામના કવિને આ સાંભળી પુષ્કળ હસવું આવ્યું. " અહો ! આનો જૈનો કર્મ વિપાક પ્રાધાન્ય માનનારા છે. તેની ધૂનમાં ઠીક જોડી નાખ્યું. "

ધનપાળ—જુઓ, બરોબર બેસાડતા તે પ્રમાણેજ અક્ષરો નીકળે તો !"

---

*અર્હચ્ચૂડામણિ—આ ગ્રંથને માટે એમ સંભળાય છે કે તેમાં ત્રિકાળ વિષયકજ્ઞાન થઇ શકે તેવા પ્રયોગો છે. સાંભળવા પ્રમાણે વડોદરા સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીમાં બે ટીકા સાથે કેટલોક ભાગ છે. તેના પરથી ઉદ્ધૃત અંકોન્મીલન નામનો ગ્રંથ છુટે છવાયે સ્થળે મળે છે, તેમાં ૪૫ પ્રકરણ છે. શરૂઆતની સંજ્ઞા કંઇક કિલષ્ટ છે. જે જોવામાં આવી છે તે ઘણો આગ્રહ વધારે છે. એટલે સંકલિત કરવી મુશ્કેલ પડે છે.

લેખક.

[તારે પુરુષાર્થ જંગલમાં જાય, આ નીતિ છે ? શરણાગત નિર્દોષ અને દુર્બળને બળવાન મારી નાખે છે. અરેરે ! જગત્ અરાજક થઈ ગયું છે.]

મહારાજ ! वैरिणापि हि मुच्यन्ते प्राणान्ते तृणभक्षणात् ।
तृणाहाराः सदैवैते हन्यन्ते पशवः कथम् ? ॥ ॥

"ધનપાળ ! તું આ શું બોલે છે ? ભાન છે ?"

[મોંમાં તરણું લેવાથી શત્રુઓ જતા કરે છે. તો હંમેશાં તરણાં ખાનાર પશુઓ શા સારૂ મારવા જોઈએ ?] શ્રી ભોજનું હૃદય દયાર્દ્ર [illegible] 'આવા નિર્દોષ પ્રાણીઓને નહીં મારવા' [illegible] ઢંઢેરો ફેરવવાનું પણ કીધું.

[illegible] મહાદેવના મંદિરમાં મહોત્સવ પ્રસંગે રાજાએ મિત્રને કહ્યું-

"મિત્ર ! આવા દેવો પવિત્ર નથી. અપવિત્ર છે."

[illegible] પવિત્ર થવું જોઈએ. પણ શ્રી ધનને [illegible]

[illegible] દૃષ્ટિ રતિને [illegible] કામદેવની મૂર્તિ [illegible]

ધનપાળ—स एष भुवनत्रयप्रथितसंयमः शङ्करो
बिभर्ति वपुषाधुना विरहकातरः कामिनीम् ।
अनेन किल निर्जिता वयमिति प्रियायाः करं
करेण परिताडयन् जयति जातहासः स्मरः ॥ ॥

ધનપાળથી આ શબ્દો સાંભળી શકાયા નહિ. તેને મર્માન્તક ટકોરો વાગ્યો. અને બોલી ગયો—

"મહારાજ! ભાલેશાધીશ! કુપના ભાગમાં મદિરા નાંખવા જેવું થશે. ક્યાં સૂર્ય, ક્યાં ખજુઓ, ક્યાં સરસવ, ક્યાં મેરુ! ક્યાં કાચ, ને ક્યાં કનક? ક્યાં ધતુરો ને ક્યાં કલ્પવૃક્ષ?"

અહા! तेऽपि सेवाविशेषं ये न जानन्ति जिह्मगानाम्,
यान्तो हीनकुलाः किं ते न लज्जन्ते मनोरिणाम् (તિલક મંજરી પ્રસ્તાવનામાં ૧૦ મો શ્લોક)

(ઝેર નાગની સેવા વિશેષને ન સમજનાર હિનકુળના સર્પ પણ પામેલા સર્પો વિદ્વાનોમાં હાસ્યપાત્ર નથી? શ્લેષ હેવાથી બીજો અર્થ–શકાર, ષકાર અને સકારમાં ભેદ નહિ જાણનારા નીચકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા દ્વિજિહ્વ (કપટ) રાખતા હશે, તેઓ શું સભા માણસોથી શરમાતા નહીં હોય?)"

ભોજના ક્રોધની અવધિ થઈ.

"અરે મૂર્ખ! લોભી! લંપટ! તને શું કહું? જા ભ્રષ્ટ! ભોગવ કર્યાનું ફળ."

એમ કહી પુસ્તક પાસેની સગડી પર મૂક્યું. ગ્રંથ સરરરાટ બળી ગયો.

ધનપાળે વરાળ કાઢી—

मालविंदम्मि किमयं मणसि कयेण निघालंमि ।
धनपालंपि न गुंफसि पुच्छामि सयंचयं कस्सो (!)

(એક સ્થળે આવો ઉલ્લેખ છે.—"ઘણા ઘણા ગ્રંથો બનાવી તમારા નામ પર ચડાવ્યા છતાં રાજન્! આપને સંતોષ ન થયો! અને રસાલય કથામાં રસક્ષતિ કરવાનું પણ ચૂક્યા નથી!" આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ હોવાથી ભોજરાજને ધનપાળે કેટલાક ગ્રંથો બનાવી આપ્યા હશે? અને ભોજની ગ્રંથકાર તરીકે પણ પ્રસિદ્ધી કરાવી હશે! આવો સંદેહ ઉપસ્થિત થવો સ્વાભાવિક છે.)

ખરેખર ધનપાળને આથી એક મોટો આઘાત થયો. બાણભટ્ટની જોડે ગ્રંથ રચવાનું તેણે કારણ જોયું નહોતું. કેમકે ગદ્ય કરતાં પદ્ય રચના કવિઓને સહેલી પડે છે. એટલા માટે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગદ્ય ગ્રંથો વિરલ છે. કાદમ્બરી કરતાં પ્રમાણમાં મોટો, અપૂર્વ કલ્પના

હરિ—અને ન નીકળેતો ? ”

ધનપાળ—આજથી કવિતા કરવાનુંજ બંધ. પછી શું ? ”

ભોજે બરોબર તપાસ કરાવી. તો તે પ્રમાણેજ હતું. ધનપાળને જય થયો.

આ અને બીજા પણ કેટલાક પ્રસંગો છે. પણ બહુ વિસ્તાર થવાથી આપ્યા નથી. જીજ્ઞાસુઓએ પ્રબંધચિંતામણી પ્રભાવક ચરિત્ર વિગેરે ગ્રંથોમાંથી જોઈ લેવા.

ધનપાળથી આ શબ્દો સાંભળી શકાયા નહિ. તેને અઘોર કંટાળો આવ્યો. અને બોલી ગયા—

"મહારાજ! માળવાધીશ! દુધના પાત્રમાં મદિરા નાંખવા જેવું થશે. ક્યાં સૂર્ય, ક્યાં ખજુઓ, ક્યાં સરસવ, ક્યાં મેરૂ! ક્યાં કાચ, ને ક્યાં કનક! ક્યાં ધતૂરો ને ક્યાં કલ્પવૃક્ષ!"

અહા! शेषे सेवाविशेषं ये न जानन्ति छिजिहनाम्
यान्तो हीनकुलाः किं ते न लज्जन्ते मनोषिणाम् (તિલક મંજરી પ્રસ્તાવનામાં ૧૦ મો શ્લોક)

(શેષ નાગની સેવા વિશેષને ન સમજનાર હિનકુળના સર્પ પણ પામેલા સર્વે વિદ્વાનોમાં હાસ્યપાત્ર નથી? શ્લેષ હોવાથી બીજો અર્થ—શકાર, પકાર અને સકારમાં ભેદ નહિ જાણનારા નીચકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા દ્વિજીના (કપટ) રાખતા હશે, તેઓ શું ડાહ્યા માણસોથી શરમાતા નહીં હોય?)"

ભોજના ક્રોધની અવધિ થઇ.

"અરે મૂર્ખ! લોભી! લાલચુ! તને શું કહું? જા! જોઈએ કરતું કર."

એમ કહી પુસ્તક પાસેની સગડી પર મુક્યું. ગ્રંથ સંપૂર્ણ બળી ગયો.

ધનપાળે વરાળ કાઢી—

माल्वविउसि किमघं मंग्रसि फलेण निम्बरलेमिं।
धनपालेपि ग गुंचसि पुच्छाणिं मयंचणं कसो (?)

(એક સ્થળે આવો ઉલ્લેખ છે.—"ઘણા ઘણા ગ્રંથો બનાવી તમારા નામ પર ચડાવ્યા છતાં રાજન! આપને સંતોષ ન થયો? અને રસાદય ક્યામાં રસક્ષતિ કરવાનું પણ ચૂકતા નથી!" આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ હોવાથી ભોજરાજને ધનપાળે કેટલાક ગ્રંથો બનાવી આપ્યા હશે? અને ભોજની ગ્રંથકાર તરીકે પણ પ્રસિદ્ધી કરાવી હશે? આવો સંદેહ ઉપસ્થિત થવો સ્વભાવિક છે.)

ખરેખર ધનપાળને આથી એક મોટો આઘાત થયો. બાણભટ્ટ પછી આવા ગ્રંથ લખવાનું કોઈએ સાહસ ખેડ્યું નહોતું. કેમકે ગદ્ય કરતા પદ્ય રચના કવિઓને સહેલી પડે છે એટલાજ માટે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગદ્ય ગ્રંથો વિરલ છે. કાદમ્બરી કરતાં પ્રમાણમાં મોટો, અપૂર્વ કલ્પના

ભંડાર, અને તેના પૂર્વના ગદ્યકારોમાં આવેલા દોષોથી દૂર રહેલો, જે સર્વસ્વ ગ્રંથ ક્ષણવારમાં હતો નહોતો થઇ ગયો ને ધનપાળ ઘેર ગયો ત્હેરો ઉતરી ગયો હતો. ખાવું પીવું, સ્નાન પૂજા તો સાભરેજ શાની ઓરડામાં જઈ જાજમ પર પડ્યો. અને લાંબો થઇ ઉંધુ ઘાલી સુતો, કોઇ સાથે બોલતો નહિ, જવાબ આપતો નહિ. તેમ ચિંતાને લીધે ઉંઘ પણ શેની આવે ?

તેવામાં લાડકબાઇ તેની પુત્રી આવી. તેની ઉમ્મર નાની હતી. તેનું મુગ્ધમુખ જોનારને મનોમુગ્ધ બનાવતું હતું. અને તેના તરફ વાત્સલ્ય ઉત્પન્ન કરાવતું, તેના નેત્રો અને લલાટ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિની સાક્ષી પુરતા હતા. બાપુ હજી આવ્યા નહીં, ભોજનનો અવસર વીતવા આવ્યો, સ્નાન પણ કર્યું નથી. શું થયું હશે ? આ ચિંતાથી તે ઉતાવળી ઉતાવળી આવતી હતી, અને તેની ચપળ આંખ પિતાને શોધતી હતી. પ્રથમતો સ્મિતમુખે પાસે આવી. પણ કુદરત સાથે ખેલતા સદા આનંદી પિતાનું અવસ્થાન્તર તેના ખ્યાલમાં એકાએક આવી ગયું, તેને સ્હેજ ભય લાગ્યો, પાસે આવી, વાંસા પર હાથ મુકી મુખ પિતાના મુખ તરફ લઈ જઇ શાંત અવાજે બોલી—

" બાપૂ ! ઓ બાપૂ !! આજ આમ કેમ ? આમ ? "

જવાબ ન મળ્યો. ફેર પૂછવા પ્રયત્ન કર્યો.—

" બોલોને, શરીર અસ્વસ્થ છે ? માથું દુઃખે છે ? આજ કેમ મારી સાથેય બોલતા નથી ? "

બાળાના શબ્દોમાં સ્નેહાર્દ્ર ભક્તિનું પુર જોસ હતું, તેનું હૃદય ચીમળાઇ જતું હતું. મુખપર ગ્લાની પથરાઈ ગઈ હતી. સહૃદય કવિ કેટલુંક સહન કરી શકે ? છેવટે ધનપાળને બોલવું પડ્યું.

" કંઈ નહિ, બ્હેન ! જા, જમી લે. મને આજે ઠીક નથી. "

" શું થયું છે ? કહો, મને નહિ કહો ? હું કારણ જાણ્યા વિના જમનારીજ નથી. "

" તું હઠ ન કર. જા જમી લે તારે બાળકને જાણવાની કંઇ જરૂર નથી. "

" ના, કહો તે શિવાય અહીંથી ઉઠવું છે કોને ? "

ધનપાળે ન છુટકે હકીકત કહી.

" હશે, જે થયું તે થયું. પણ હવે ઉઠો, અને સ્નાન કરી ભોજન

હો. કથા મને યાદ છે. કારણ—જ્યારે આપ લખતા હતા ત્યારે વખતે વખતે હું આવતી હતી અને તે વાંચતી હતી. જે મને યાદ છે. તે હું લખાવી આપીશ ”

ધનપાળ પુત્રીને ભેટી પડ્યો. ઘણોજ ખુશી થયો. સ્નાન કરી જમ્યો.

પુત્રીના મુખથી બધી કથા સાંભળી પુસ્તકપર લખી. ત્રણેક હજાર શ્લોક પ્રમાણ ઘટાડો થયો. પણ પાછળનો કેટલોક ભાગ નવો બનાવી ગ્રંથ પુરો કર્યો. કથાના મતે ધનપાળની પુત્રીનું નામ તિલકમંજરી હતું તે પરથી ગ્રંથનું નામ પણ તિલકમંજરી પાડ્યું. તેમજ વળી કોઈના મત પ્રમાણે પ્રથમના ખરડા (૨૬) પરથી ગ્રંથ ફરીથી લખ્યો.

ધનપાળનું મન ગ્રંથ લખવાપરથી ને ધારાનગરીમાં રહેવા પરથી ઉઠી ગયું તેનું મન બહાર યાત્રા જવા ઉત્સુક થઇ ગયું. એક દિવસે ભોજરાજ મળેલા અને પૂછ્યું “કેમ હાલ કોઈ ગ્રંથ રચો છો ?”

आरनालगलदाहशङ्कया मन्मुखादपगता सरस्वती ।
तेन वैरिकमलाकचग्रहव्यग्रहस्त न कवित्वमस्ति मे

૬

એક વખતે ભોજરાજ સભામંડપમાં બેઠા હતા. કાવ્ય વિનોદ ચાલતો હતો. તેવામાં બહારથી પ્રતિહારીએ આવી ઘુંટણીએ પડી પ્રણામ કરી એક ભોજપત્ર રાજાના હાથમાં મૂક્યું—

ભોજરાજે આશ્ચર્યથી લીધું. તેમાં શ્લોકો લખેલા હતા તે સભા સમક્ષ વાંચ્યા.

शम्भुर्गौडमहामहीमकरके धारानगर्यां द्विजो
विष्णुर्भाहिअमण्डने पशुपतिः श्रीकन्यकुब्जे जिनः ।
येनान्येऽपि जडीकृताः कतिपये जल्पानिले वादिनः
सोऽयं द्वारि समागतः क्षितिपते ! धर्मः स्वयं तिष्ठति ॥
यः कोऽपि पण्डितंमन्यः पृथिव्यां वर्ततेऽप्यपि ।
तर्कलक्षणसाहित्यवादनिरतस्तु यद्यसौ ॥

જ્યારે મહિપ ! બોલાવો, બોલાવો. સભામાં બોલાવો. જા પ્રતિહાર ”
દરેકને ગુપ્ત ગણાતો ધર્મ સભામાં આવ્યો અને ભોજરાજ બોલ્યા.
“ જય. આજથી વિદ્વાનોનો મદ ગળી ગયો સમજો. આ નવા રૂપે સરસ્વતી તમારી સામે ખડી થયેલ છે.

હે ધારાધિપ! આ તમારી સમક્ષ હાથ ઉંચો કરૂં છું, અને કહું છું—કે જગતમાં જે કોઇ પણ મહાવાદી હોય તે આવી જાય અને મારી સાથે વાદ કરે. પણ મને ખાત્રી છે કે હું એવા ઉભો થયો એટલે જગતમાં કોઈ પણ એમ નહી કહે કે હું વાદી છું.

બૃહસ્પતિ બિચારો મૂર્ખ છે, ઈન્દ્રનું તો ગજુંજ શું? હું જ જગતમાં વદીન્દ્ર છું. મહેશ્વર આ પૃથ્વીપર હું જ આચાર્ય, કવિ, વાદિ, પંડિત, જોષી, વૈદ્ય, મંત્રવાદી અને તંત્રવાદી, છું. વધારે તો શું પણ સિદ્ધસારસ્વત પણ હું જ છું."

વાદીએ આસન લીધું. તેનો વેષ અને દેખાવ જોઇ શન્તને વિચિત્રતા લાગી, જીજ્ઞાસાથી પૂછ્યું.

"આપનું ગામ? નામ?"

"લાટ દેશમાં ભરૂચ ગામ. નામ સાક્ષાત ધર્મ."

"આપનું દર્શન?"

"દર્શન કૌલમત—

निशङ्कं मदिरां पिबन्ति नृपलं खादन्ति ये निर्दया-
श्चण्डालीमपि यान्ति निर्घृणतया ते हन्त कौला वयम् ॥

"ગુરુ કોણ?"

"ગુરુ?" હસીને "ગુરુ ક્ષેત્રપાળ"

"એટલે?"

"એમ નહિ સમજાય, સાંભળો—

મારા પિતાનું નામ ગુરુદેવ માતાનું નામ સાવિત્રી. અમે ત્રણ ભાંડુઓ છીએ. મારા નાના ભાઇનું નામ શર્મ, ને બેનનું નામ ગોમતી હતું. બચપણમાં આપણે મોટા તોફાની હતા. કમાવાની તો વાતજ શી! બાપા કંટાળ્યા.

"ભાઈ! કમાઓ. કંઈક કમાઓ. પૈસા વિના અનાજ મળતું નથી. પછી અમે તારૂં પેટ શી રીતે ભરીએ.?"

"પેટ ન ભરો તો કાંઈ નહીં. આ ઘરમાં રહેવુંજ છે કોને!"

એમ કહી ભાઇ ઘેરથી નીકળ્યા. બાલ્યવય તેમાં વળી છાગટા ભાઇબંધો, પછી પુછવુંજ શું? રોઇ નોકરીમાં પણ ન રાખે. કેમકે ભાઇ

અને સાંજે પુરાણ તો. ઉપર એકને ત્યાંના ખેતરનું રખોપું રાખ્યું. ખેતરમાં પડ્યા રહીએ. ખેતરનું અનાજ આવે તેમાંથી ખાઈએ. પણ ખેતરના પાળાપર પ્રતિદિન ક્ષેત્રપાળની પૂજા કર્યા વિના અન્નપાણી લેવું હરામ.

એક દિવસે પટેલને ઘેર ગયો. મને ત્યાંજ સાંજ સુધી રહેવા મુખીએ આગ્રહ કર્યો.

મેં કહ્યું, "ક્ષેત્રપાળની પૂજા કર્યા વિના હું ખાવાનો નથી. માટે પૂજા કરી આવું." એમ કહી ખેતરમાં આવ્યો. પૂજા કરી. ખેતરની બહાર આવી ઊભો હતો. તેવામાં ક્ષેત્રપાળની મૂર્તિથી ઉત્પન્ન થએલી એક નગ્ન યોગીની જોઈ. તેણે એક રોટલી માગી. મેં બે આપી. તેણે રોટલી ખાધી. અને પૂછ્યું—"તું મારાથી શરમાય છે?"

"હા"

એટલે તેણે રસનો કોગળો મારા મ્હોંમાં નાંખ્યો. અને મારે માથે હાથ મુકી ચાલી ગઈ (અદૃશ્ય થઈ).

હું પણ સીધો પૂર્વ ગંગાના (પ્રાયઃનર્મદા) કિનારા તરફ ચાલ્યો ગયો. ફરતાં ફરતાં અકસ્માત્ મારા મુખમાંથી સિદ્ધ સારસ્વત કાવ્ય નીકળ્યું.—

यत्ते मेकलकन्यकाप्रणयिनः पातालमूलस्पृशः
संग्रामं जनयन्ति विन्ध्यभिदुरा यासां प्रवाहाः पुरः ।
हेलोद्वर्तितनर्तितप्रतिहतव्यावर्तितप्रेरित-
व्यस्तास्त्यांकृतनिह्नुतप्रकटितप्रोद्भूततीरद्रुमाः

પછી હોડીમાં બેસી ઘેર ગયો. મારા બાપે પૂછ્યું—

"કેમ સવારમાં ક્યાંથી આવ્યો?" એમ કહી મારા બાપાએ મારા ર હાથ ફેરવ્યો. ભાઈએ પ્રણામ કર્યો. બેન વગેરે બાઈ બાઈ કરતી આવી. બધાને રોકડું પરખાવ્યું.—

मातर्मा स्पृश मा स्पृश, त्वमपि मे मा तात ! दूरीभव
भ्रातः किं भजसे मुधा, भगिनि किं निःकारणं रोदिषि ।
नैःशङ्कं मदिरां ઇત્યાદિ.

હું શેષ ભગવાન્ છું. માટે મારો સ્પર્શ ન કરો. એમ કહી ઘેરથી (નીક)ળી રાજન્! તમારી સભા જોતા આવ્યો છું. આ રીતે મારો ગુરુ પ્રાગ છે, કોણ મારી સામે આવી શકે તેમ છે?"

રાજા વિચારમાં પડ્યો. દરેક વિદ્વાનો ઝાંખા થયા.

"મિત્ર ધનપાળ! આ વખતે તું ક્યાં છે?" એકાએક રાજાના હૃદયમાં ધનપાળ યાદ આવ્યો.

"વાદીરાજ! અમારા મહાવાદી બહાર ગામ ગયા છે. તેઓને બોલાવવા આજે માણસો મોકલું છું. તેઓ આવે ત્યાંસુધી આપ અહીં રાજ્યાતિથિ થઇ રહો."

ધનપાળની શોધ કરવા ચારે તરફ માણસો મોકલ્યા. છેવટે તેનો પત્તો લાગ્યો કે અમુક ઠેકાણે છે.

૭

તિલકમંજરી ગ્રંથને બાળી નાંખવાથી ધનપાળનું મન એકદમ ઉંચું થયું તે ધારામાંથી નીકળી **સત્યપુર** (સાચોર) માં રહેવા ગયો. ત્યાં મહાવીર સ્વામિનું મંદિર હતું. તે જોઇ તેને બહુજ આનંદ થયો. "देव निरञ्जन—" ઇત્યાદિ વિરોધાભાસાલંકૃત સ્તુતિ બનાવી ધનપાળ સાચોરમાં નિવૃત્તિમય દિવસો ગાળતો હતો. ગુરૂ મહેન્દ્રસૂરિ પાસેથી જૈન શાસ્ત્રનો સારો બોધ મેળવ્યો હતો. તેથી શાસ્ત્રાવલંબન પૂર્વક અધ્યાત્માનુભવનો રસ લેતો હતો. આ વખતે તે સંપૂર્ણ જૈન થઇ ચુક્યો હતો. જૈન ગૃહસ્થધર્મ પાળતો હતો. જિનપૂજન, સત્શાસ્ત્ર મનન, સંતોનો સત્સંગ, પરોપકાર, નિત્યનિયમ પાલન આ તેના દિન કૃત્યો હતા. સંપત્તિ હતી. કમાવાની ચિંતા નહોતી. આ વખતે તેની યુવાવસ્થાનો ઘણો ભાગ [illegible] હતો. અર્થાત્ વૃદ્ધાવસ્થાભિમુખ હતો. એટલે નિવૃત્તિનું વધારે [illegible] હતો.

[illegible] બોલાવવા માણસો સાચોરમાં આવ્યા. ધનપાળને [illegible] આવવા ઘણું સમજાવ્યો. પણ કોઇ રીતે માન્ય ન કર્યું [illegible]

"હું [illegible] નથી. હાલ નિવૃત્તિ [illegible] છું. [illegible]"

[illegible]

[illegible]

"સ્વસ્તિ શ્રી ધારાનગરે, કવીન્દ્ર શ્રી ધનપાલ તરફથી આશી-
ર્વાદ સહિત પ્રણામ પહોંચે. મહારાજ ભોજના અભિવંદન, સમાચાર"

કવિરાજ! આપ મોટાભાઈ છો હું નાનો છું. કારણ કે શ્રીમુંજે આપને પુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યા હતા. મારા ભોજના માટે આપ પધારો, એવી ઈચ્છા છે.

તેમજ, હવે આપે અમારાં પરથી મોહ છોડી, અહીંને ત્યાગ, વિરતિ પણ લીધું, છતાં સ્વ પરાક્રમનું સ્થાન તમારું અત્યંત છે એ સ્નેહ માનજો. તેથી મારી ખાતર આવો, યા ન આવો, તેની મને ચિંતા નથી, અને તે માટે મારો આગ્રહ પણ નથી.

પરંતુ આ દેશવાસીઓ જાણે ધારાની સભા છોડી જશે, એ તમને રુચતું ન હોય, તો આ પત્ર ફરીને તુરત આવો. આ, વિશેષ વધારે શું આપને કંઈ પણ કહી શકતો નથી, સામાન્ય પણ આપના આગમન અમને પ્રેમમાં ભરી રાખશે, મહેરબાની વિના ઈશ્વર એમ."

મનપાલના હૃદયમાં સ્નેહ પ્રેમ ઉછળ્યો. તુરત તે ધારા તરફ રવાના થયો. સાથે થોડા જ ધર્મ ગ્રંથ સાથે ગયો. અને મિત્રો હતા.

ભોજ—"મારો આનંદ થાય છે."

મનપાળની આંખોમાં હર્ષનાં આંસુ.

"મહારાજ! હું ત્યાગી છું તેથી જૈન થઈ વિરક્ત છું. અને તેઓના મનો પાળક છું. તેમાં (વિરતિ પ્રધાન ધર્મમાં) મારું ચિત્ત લાગેલું હતું. તેથી આપની ઈચ્છા—જાણીને પણ; માનાપમાન તો મારે સમાન છે."

"મને પણ, કોઈ જાતનો આગ્રહ નથી. પણ, મનપાળ! હું ઈચ્છતો આ કોઈ આપની ધારાની સભા છોડીને જાય... આ પ્રસંગ તારો, છેવટ એ મને સાલે છે."

"મહારાજ! આગ્રહ નહિ, એ વિશુદ્ધ ચોખ્ખા વર્ષનનો ઉત્તર, એમાં કંઈ શક નથી."

મનપાળ પોતાના ઉતારે ઘરમાં ગયો. ભોજ રાજા રાજમહેલે ગયા.

૮.

આજે મનપાળ સભામાં ગયો, ભોજે પૂછ્યું—

"પ્રજાની શી સ્થિતિ છે?"

રાજા વિચારમાં પડ્યો. દરેક વિદ્વાનો ઝાંખા થયા.

"મિત્ર ધનપાળ! આ વખતે તું ક્યાં છો?" એકાએક રાજાના હૃદયમાં ધનપાળ યાદ આવ્યો.

"વાદીરાજ! અમારા મહાવાદી બહાર ગામ ગયા છે. તેઓને બોલાવવા આજે માણસો મોકલું છું. તેઓ આવે ત્યાંસુધી આપ અહીં રાજ્યાતિથિ થઇ રહો."

ધનપાળની શોધ કરવા ચારે તરફ માણસો મોકલ્યા. છેવટે તેનો પત્તો લાગ્યો કે અમુક ઠેકાણે છે.

૭

તિલકમંજરી ગ્રંથને બાળી નાંખવાથી ધનપાળનું મન એકદમ ઉઠ્યું. થયું તે ધારામાંથી નીકળી સત્યપુર (સાચોર) માં રહેવા ગયો. ત્યાં મહાવીર સ્વામિનું મંદિર હતું. તે જોઇ તેને બહુજ આનંદ થયો. "દેવ નિસ્મલ૦—" ઇત્યાદિ વિરોધાભાસાલંકૃત સ્તુતિ બનાવી ધનપાળ સાચોરમાં નિવૃત્તિમય દિવસો ગાળતો હતો. ગુરૂ મન્હેદ્રસૂરિ પાસેથી જૈન શાસ્ત્રનો સારો બોધ મેળવ્યો હતો. તેથી શાસ્ત્રાવલંબન પૂર્વક અધ્યાત્માનુભવનો રસ લેતો હતો. આ વખતે તે સંપૂર્ણ જૈન થઇ ચુક્યો હતો. જૈન ગૃહસ્થવ્રતો પાળતો હતો. જીનપુજા, સત્શાસ્ત્ર મનન, સંતોનો પ્રસંગ, પરોપકાર, નિત્યનિયમ પાલન આ તેના દિન કૃત્યો હતા. સંપત્તિ હતી. કમાવાની ચિંતા નહોતી. આ વખતે તેની યુવાવસ્થાનો ઘણો ભાગ ગળી ગયો હતો. અર્થાત્ વૃદ્ધાવસ્થાભિમુખ હતો. એટલે નિવૃત્તિને વધારે ઇચ્છતો હતો.

શોધતા શોધતા ભોજના માણસો સાચોરમાં આવ્યા. ધનપાળને મળ્યા. માળવે આવવા ઘણું સમજાવ્યો. પણ કોઇ રીતે માન્ય ન કરતાં ઉદાસીનતાથી જવાબ આપ્યો.

"હું આવવાનોજ નથી. હાલ નિવૃત્તિ સેવા ઇચ્છું છું, અને તીર્થ સેવી છું."

તેઓ વીલે મ્હોંએ પાછા આવ્યા. રાજાને હકીકત કહી. ફરીને એક પત્ર લખી તેઓને મોકલ્યા.

સાચોરમાં જઇ તેઓએ પત્ર ધનપાળને આપ્યો. ધનપાળે પત્ર વાંચ્યો.—

" સ્વસ્તિ શ્રી સાંભર નગરે, ક્ષીન્દ્ર શ્રી [illegible] તરફથી [illegible] ચંદ સહસ્ત્ર પ્રણમું છું. માળવરાજ ભોજના અભિનંદન, અવધારશો.

હરિરાજ! આપ મોટાભાઇ છો હું નાનો છું, કારણ કે શ્રીપુ [illegible] આપને પુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યા હતા. મારા બોલવા સામું આપ [illegible] લેવાય!

તાપણ, જ્યારે આપે અમારા પરથી [illegible] ઉતારી, અમોને તજ્યા, [illegible] પણ તજ્યું, છતાં પરાજયનું સ્થાન તમારે [illegible] એ [illegible] હું માનું છું. તેથી મારી ખાતર આવો કે ન આવો, તેની મને ચિંતા નથી, અને તે માટે મારો આગ્રહ પણ નથી.

પરંતુ [illegible] તાપ્તી ધારાની સભા [illegible] [illegible] ન હોય, તો આ પત્ર [illegible] તુરત આવો. આ સિવાય વધારે હું આપને કંઇ પણ કહી શકતો નથી. સામાન્ય પણ [illegible] અવસર આવ્યે [illegible] [illegible] હો. [illegible]

[illegible] હૃદયમાં [illegible] [illegible], તુરત ને તુરત [illegible] સહકારી [illegible] [illegible] અને [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible] આંખોમાં [illegible]

" મહારાજ! હું [illegible] છું [illegible] [illegible] છું, અને તેઓના [illegible] છું. તેમાં (નિવૃત્તિ [illegible] ધર્મમાં) મારું ચિત્ત [illegible] તેથી આવવાની ઇચ્છા નહતી. ખાડી [illegible] [illegible] છે.

" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આપની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સામે છે."

" મહારાજ! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી."

[illegible] પોતાના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

૯.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

" [illegible] [illegible] [illegible] છે?"

ધન—पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव !
विलसत्करेणुगहनं संप्रति सममावयोः सदनम्

ભોજરાજે ધર્મને બોલાવ્યો અને કહ્યું—

" વાદીરાજ ! વાદીમત્રોપહારી ધનપાળ પંડિત આવી ગયા છે. ચલાવો વાદ."

ધર્મ—श्रीछित्तपे कर्दमराजशिष्ये सभ्ये सभाभर्तरि भोजराजे ।
सारस्वते स्रोतसि मे प्लवन्तां पलालकल्पा धनपालवाचः ॥

(ધનપ એટલે હે ! ધન આપનાર રાજા ! આપ સભ્ય છો એટલે મારા સારસ્વત પ્રવાહમાં પરાળ જેવી આળવાણી ક્યાંય તણાઈ જાય છે. બીજી રીતે ધનપાળની વાણી ક્યાંય તણાઈ જાય છે.)

એના એ શબ્દોમાં ધનપાળે જવાબ આપ્યો.

(મારા સારસ્વત પ્રવાહમાં મારી વાણી પરાળની પેઠે ઉપર તરી આવશે.)

છેવટે ધનપાળે સમસ્યા આપી,

સમસ્યા—इयं व्योमाम्भोधेस्तटमिव जवात्प्राप्य पतनम्
निशानौर्विश्लिष्यत्घनघटितकाष्ठा विघटते ।

આ સમસ્યા અનેક રીતે ધર્મે પુરી. પણ એકે માન્ય ન થઈ, છેવટે નીચે પ્રમાણે પુરી—

रणितवाक्रन्दत्यपि शकुनिकोलाहलगणे
निराधारास्तारास्तदनु च निमज्जन्ति मणयः ॥१॥

આ શ્રુતિકટુ ચંદ્રાસ્ત વર્ણનમાં ન્યૂનોક્તિદોષ આવેલો હોવાથી [illegible]માન્ય ન થઈ. ચીડાયો. " સમસ્યા પર પડો વજ્ર ! "

ધનપાળે સમસ્યા પુરી—

[illegible]आरभ्यामूलविदितकरसन्तानतनिकः
प्रयातस्तं हस्तः सितपट इव श्वेतांकरपः ॥१॥

[illegible] મોં પડી ગયું. ભોજરાજના હૃદયમાં હર્ષ ઉભરાઈ આવ્યા. [illegible] કહેવાથી ધર્મને લાખ સોનૈયા આપવા લાગ્યા. ધર્મે ચ[illegible] [illegible] કરતાં કહ્યું—

“ જ્યારે કેટલાક માણસો અકિંચન થઈ દાન આપવા બેસે છે, અને એવે ટાણે થઇ તે બેઉ હાથ નીચે કરીએ, એ કેટલી શરમ કારક છે. માટે હું અસાધારણ સેવનીય નથી. માનકામ થવા પછી તો ધન લેવા-વાળા કેમ ?” ધનપાળ તરત બોલ્યો “ જગતમાં કવિ ધનપાળ ! એક તમને જોયા, તમારા સિવાય હવે બીજો કોઈ વિદ્વાન નથી. એ મારા જોવામાં નથી આવ્યું—

अविवेकोऽपि धनपालो विप्रो विदितः ।
इति प्रतीतं मयि, कुपो नास्ति तु विश्रितम्”

ધનપાળે—“નહીં, નહીં, એવું ન કહેતાં, અણહિલપુર પાટણમાં શ્રી વાદીવેતાળ શાંતિસૂરિ મહાન વિદ્વાન છે.”

પછી કવિએ અને રાજાએ આલિંગન આપ્યું. ધનપાળે પાટણ તરફ રવાના કર્યો.

ને શ્રીશાંતિસૂરિને મળવા ગયો. જતાં જતાં કહેતો ગયો-

“ આજ સુધી મારું વચન કદાપિ ખંડિત થયું નહોતું. માટે મારું વચન ખંડન કરનાર ધનપાળ ! તમે સાક્ષાત્ સરસ્વતી છો, ખોટું નથી.”

૯

ધર્મ પાટણ ગયો. સૂરીશ્વર સાથે વાદમાં હાર્યો. નિરહંકાર થઇ સૂરિની સ્તુતિ કરી પોતાને ત્યાં ગયો.

પ્રાતઃકાળે ધર્મને રાજાએ બોલાવ્યો; સમાચાર મળ્યા કે “ તે અહીં નથી.”

ધનપાળે કહ્યું.—

“ એવી કહેવત છે કે ‘ ધર્મનો જય થાય, અધર્મનો જય ન થાય.’ પણ એ કહેવત ખોટી પડી, ઉલટું ‘ ધર્મની અતિ ઉતાવળ’ એ કહેવત સાચી પડી.” (અર્થાત્ ધર્મ અહીંથી જલ્દી ચાલ્યો ગયો છે.) રાજા હસ્યા અને કહ્યું. “ જીવ વિનાના શરીર જેવી તમારા વિના મારી સભાની સ્થિતિ છે. માટે મિત્ર ! અહિં જ રહો. જવાનો વિચાર મુલ-તવી રાખો.”

ધનપાળને સંતોષ થયો. પછી ત્યાં જ રહ્યો.

(સમસ્ત શાસ્ત્રમાં કુશળ છતાં [illegible] કથા સાંભળવાની [illegible] તે સરસ્વતિ[illegible] મહારાજા ભોજને વિનોદ આપવા [illegible] રસપ્રદ આ કથા રચી છે.)

કથા રચવાનું કારણ સ્પષ્ટ રીતે ઉપર પ્રમાણે કવિ આપે છે.

૨.

[illegible] કથા [illegible], પુત્રીકૃત [illegible] વિગેરે બાબતોમાં ચરિત્ર [illegible] લખેલી હકીકત શિવાય બીજું પ્રમાણ જણાતું નથી. એટલે [illegible] અનુમાનમાં આંગળો પાતો પડે છે. કવિએ પણ સ્વયં ઉલ્લેખ [illegible] ગરિત ગ્રંથમાંનો એક શ્લોક [illegible] સાક્ષી આપે છે [illegible] તિલકમંજરીના [illegible] પાછી [illegible] રાજ્ય સભામાં જતો નહીં. [illegible] મેળાપ થતાં ભોજે પૂછ્યું કે કેમ કંઈ ગ્રંથ રચો છો ! [illegible] કહ્યું—

[illegible] सरस्वती ।
[illegible] मे ॥

[illegible] સરસ્વતી ચાલી [illegible] રાજ [illegible] ભોજરાજ [illegible] તે ચાલી ગઈ છે. [illegible]

[illegible]

પ્રયોગોમાં હોય. આમ કલ્પના કરીએ તો એ શ્લોક ગ્રંથ ઘડના કપટ-પરક ઠરે. ભોજરાજ જેવો સહૃદયી આવું અપકૃત્ય ન કરે એ અનુમાનને પણ પુષ્ટી મળે અને તે સંબંધમાં કવિનું મૌન આપણને મદદ આપે. આમાં ખાસ પ્રમાણને અભાવે કંઇ ચોક્કસ કહી શકાતું નથી.

૩.

આ કથાનું મૂળ શેમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. તે જાણી શકાતું નથી. કવિ લખે છે કે, "जिनागमोक्ता" જૈનના આગમમાં કહેલી કથા સાંભળવાની ઇચ્છા વાળા રાજાના વિનોદ માટે બનાવી. આ સ્થળે जिनागमोक्तत्व નો શો અર્થ કરવો? જિનાગમમાં કહેલી, કે જૈનાગમમાં કહેલા તત્વજ્ઞાન પ્રમાણે (જૈન શૈલીથી) બનાવેલી? પહેલો અર્થ લેવાનું આપણી પાસે હાલ કંઇ પ્રમાણ જણાતું નથી. એટલે બીજો અર્થ લેવો વધારે ઠીક લાગે છે. વૈદિક કથા શૈલી અને જૈન કથા શૈલીમાં અમુક અમુક લાક્ષણીક ભેદ છે. તે આગળ પર બતાવીશું.

૪.

કાવ્ય રચના અપૂર્વ છે. તે સંબંધમાં આગળ લખીશું. પણ કેમ તેણે જૈન શૈલી બહુજ ખુબીથી ગોઠવી છે. એ રચના જૈન શાસ્ત્રના સારા પરિચયની સાક્ષી આપે છે. કાદંબરીમાં જેમ કથાબીજ તરીકે પુંડરીકની પીસ્સ્યુઆવસ્થા છે. પુંડરીક મહાશ્વેતા તરફ ન આકર્ષિત હોત તો આખી કથા ઉત્પન્નજ ન થઇ શકત. સાહિત્ય દ્રષ્ટિથી કાદંબરીકારનું આ કથાબીજ બહુજ મનોરમ્ય જણાય છે. ધનપાળની કથામાં પારમાર્થિક દ્રષ્ટિથી સચોટ બીજ રાખેલું છે. જ્વલનપ્રભ દેવ અને પ્રીયંગુસુંદરી દેવી દેવ ભવમાં પણ પાછળથી સુકૃત્ય કરી પુણ્ય ઉપાર્જન કરવાથી આ સંપત્તિ પામે છે. ચંદ્રાપીડને અને કાદંબરીને પૂર્વનો કંઇ સંબંધ જણાતો નથી. પરંતુ આ નાયક નાયિકાને પૂર્વભવનો સંબંધ છે. તેને બળે આ હરિવાહનના ભવમાં પણ બન્ને એક બીજા તરફ આકર્ષાય છે. અને આખરે બન્ને મળે છે. કાદંબરીમાં પત્રલેખા પૂર્વભવનું સંબંધી પાત્ર છે. તેનુ ને ઘણે ભાગે તટસ્થ પાત્ર છે. દૈવી હકીકતો સાથે બન્ને ગ્રંથોમાં સંબંધ આવે છે. ને, તેઓને માટે અનિવાર્ય છે.

પુંડરીક અને મહાશ્વેતાનો વૃત્તાન્ત જેમ કથામાં સરસ ઉમેરે છે. તેમ અહીં પણ સમરકેતુ અને મલયસુંદરીનો વૃત્તાન્ત કથાનો વિસ્તાર વધારે છે, અને કથાને અતિ રસીક બનાવે છે. તેઓ બન્ને પણ પૂર્વભવના સુમાલી અને પ્રીયંવદા દેવી રૂપે સંબંધી છે. પ્રણયનુ

પ્રભ અને પ્રીયંગુસુંદરીની માફક જોઇએ તેવું સુકૃત્ય નહિ કરી શકે લા હોવાથી તેમજ પ્રીયંવદાએ ચ્યવન કાળે સર્વજ્ઞ ભગવાનના વચન પર અવિશ્વાસ લાવી હૃદયમાં પતિ વીયોગથી દુઃખી થઇ. તેથી આ ભવમાં પણ તેને વધારે કષ્ટ અનુભવવું પડે છે. કાદંબરીમાં પુંડરીકનું શરીર ચંદ્રલોકમાં જાય છે. ફરી તેજ શરીરે પાછો સજીવન થાય છે. ચંદ્રાપીડના શરીરની રક્ષા થાય છે. જીવ બીજો અવતાર લે છે. પાછળથી તેજ શરીરમાં પાછો જીવનો સંચાર થઈ ચંદ્રાપીડ ફરી જીવતો થાય છે. વૈશમ્પાયન માનુષી શરીર છોડી પોપટ થાય છે. આવું બીજી પણ અનેક પૌરાણિક કથાઓમાં બનતું આપણે જોઇએ છીએ.

જૈન શૈલીમાં કેટલોક તફાવત છે. કોઇ પણ પાત્રનું મરણ થતું નથી. મરણની સ્થિતિમાં લાવી મૂકે છે. પણ મરણ થતુંજ નથી, જો મરણ થાય તો ફરી જીવી શકે નહિ, આ જૈન શાસ્ત્રનો નિયમ છે. તેમજ એનું એ શરીર કાયમ રહી શકતું નથી. એટલે માનુષી શરીર દેવ લોકમાં જઈ શકતું નથી.

દેવ અને મનુષ્યો સાથે સગપણનો સંબંધ પણ રહેતો નથી. યદ્યપિ પૂર્વભવનો સંબંધ હોય છે. પણ ચાલુ ભવના સંબંધ હોતા નથી, દેવ મંત્ર, કે ઔષધીના પ્રભાવથી માનુષી શરીર વિકૃતી પામીને તિર્યંચ જાતિ બનવાના ઘણા દાખલાઓ જૈન શાસ્ત્રમાં મળે છે. પણ ખ્યાલ રાખવાનો કે તે શરીરમાંથી જીવ બહાર નીકળીને બીજું તિર્યંચજાતિનું શરીર ધારણ કરે એમ મનાતું નથી. એમ બન્યા પછી ફરી તે શરીર પાછો મનુષ્ય ન થાય આ ખાસ નિયમ જોવામાં આવે છે. વૈશમ્પાયન પોપટ થાય છે. પણ માનુષી શરીર ત્યાગીને. તેવીજ રીતે આ કથામાં ગન્ધર્વકને પોપટ બનાવવામાં આવે છે. પણ એના શરીરની વિકૃતી થાય છે. આવો બનાવ કાદંબરીમાં બન્યો છે. કપિંજલ ઘોડો બને છે. ફરી તપોવનમાં [illegible] કપિંજલ રૂપે થાય છે. આ બનાવ ગન્ધર્વક જેવો જણાય છે.

જાતિ સ્મરણ જ્ઞાન, મુનિદેશના, પૂર્વભવ કથન વિગેરે જૈન કથાનકોના અમુક લક્ષણો આમાં સંકલિત છે. આ કથા, જૈન શૈલી માટે [illegible] શ્રી શાંતિસૂરીશ્વરે લખી છે. નહીં કે કાવ્ય દ્રષ્ટિએ [illegible] છે. આ [illegible]માં મુનિ મહારાજ [illegible] છે.—

"બાણની કાદંબરી જેવી વિસ્તૃતગદ્યમાં અને આખ્યાયિકાના આકારમાં રચેલી છે. પાત્ર અને વસ્તુ બન્ને કવિના કલ્પેલાં હોવાથી સંસ્કૃત સાહિત્યનું તે એક અપૂર્વ નૉવેલ જ કહી શકાય. અયોધ્યા નગરીના મેઘવાહન રાજાનો હરિવાહન કુમાર કથાનો મુખ્ય નાયક અને વૈતાઢ્ય પર્વત ઉપર આવેલા રથનૂપુર ચક્રવાલ નામક નગરના ચક્રસેન વિદ્યાધરની કુમારી તિલકમંજરી મુખ્ય નાયિકા છે. આ બન્ને દંપતિને આશ્રય કરી કવિએ કથાની વિચિત્ર અને રસભરી ઘટના કરી છે. મધ્યમાં સમરકેતુ અને મલયસુંદરીનો વૃત્તાંત ગોઠવી કથાની વિસ્તૃતિ અને પ્રકૃતિમાં વૃદ્ધિ અને સમૃદ્ધિ આણી છે. ધર્મ સંબંધી જનતાની જાણવાજોગ બાબતો માટે સ્થાને સ્થાને જૈન વિચારો અને સંસ્કારો કથાનાં પાત્રોમાં પૂર્યા છે. શક્રાવતાર તીર્થ, યુગાદિજિન મંદિર, જ્વલનપ્રભનામા વૈમાનિક દેવ, વિદ્યાધર મુનિ, નંદીશ્વર દ્વીપ, વૈતાઢ્ય પર્વત, અષ્ટાપદ પર્વત મહાવીર નિર્વાણ મહોત્સવ અને અર્હત જેવાં તત્ત્વોદ્વારા પૂર્વજન્મ કથન–ઇત્યાદિ પ્રસંગોથી જૈન–જગતની રૂપરેખા આલેખી છે. એ સિવાય કાવ્યનાં વર્ણનીય અંગો–જેવાં કે, નગર, ઉદ્યાન, પર્વત, અરણ્ય, સમુદ્ર, સરિત, સરોવર, પ્રાતઃકાલ, સાયંકાલ, નિશા, આલોક, અંધકાર, સંગ્રામવર્ણન, યુદ્ધ અને નૌકા, આદિનાં વર્ણનો,—અતિ આશ્ચર્યકારક રીતે વર્ણવ્યા છે. પ્રાકૃતિક દશ્યો અને વસ્તુ–સ્વભાવો બહુજ સુંદર અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી આલેખવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેક વર્ણન રસ અને અલંકાર દ્વારા પૂર્ણ-પોષવામાં આવ્યું છે.

"પ્રભાવક ચરિત" ના લેખક કહે છે કે– 'રસોર્મિ નવ યશાં કીર્તિ પ્રભૃતિઃ ફરિચન્દ્રિકા' જેમાં અત્યુક્તિનો લેશ પણ સહૃદય વાચકને જણાતો નથી. કાવ્ય મધુલોલુપ રસિક–ભ્રમરોનાં ચિત્ત–વિનોદ માટે નવ-ઋતુનાં પુષ્પોથી સુગંધિત નંદનવન સમાન નવરસથી પૂરિત આ કમનીય કાવ્ય છે. કાદંબરીનાં વિસ્તૃત વર્ણનો અને દીર્ઘ–સમાસો કાવ્યામૃતના કોમલાન્તઃકરણને જ્યારે કદર્થિત કરે છે, ત્યારે, તિલકમંજરીના સંક્ષિપ્ત વૃત્તાન્તો અને સરલ વાક્યો સ્મરણ–પટની માફક હૃદયપટ ઉપર સુંદર રીતે અંકિત થઈ વારંવાર સ્મૃતિપથમાં આવ્યાં કરે છે. શબ્દની લલિતતા અને અર્થની ગંભીરતા મનોજ્ઞ મનને મોહિત કરે છે. સ્થાને સ્થાને નીતિ અને સદાચારના ઉચ્ચાશિત ઉપદેશોથી [illegible] વચનોના પ્રતિ સન્માર્ગ–દર્શન તરફ આકર્ષ્યા છે. સંસારની સ્વાભાવિક [illegible] સ્વરૂપને પ્રકટ કરનાર ધાર્મિક ઉપદેશોથી તત્ત્વના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible]

વાચકની ચિત્તશ્રેણી ક્ષણમાં શૃંગારરસમાં ડૂબે છે. તો ક્ષણમાં રસમાં નિમગ્ન થઈ જાય છે. ક્ષણમાં સાક્ષાદ્ ધર્મસ્વરૂપ એ મહા જોઈ ચિત્ત ભક્તિ તલ્લીન થાય છે. તો ક્ષણમાં અતિ ભયાનક વેતાલને જોઈ સમગ્ર શરીરે ભયથી રોમાંચિત થઈ જાય છે.

આવી રીતે "अस्ति" તેના મુળમાંથી શરૂ થતો રસપુરિત પ્રવાહ હિમાલયના મૂળમાંથી નિકળેલા ભાગિરથીના સ્રોતની માફક ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતો અંતે "आनन्द" ના ઉદધિમાં અંતરિત જાય છે !

ભોજન કરતી વખતે એકલા મિષ્ટાન્નથી જેમ મનુષ્યનું મન કંટા જાય છે. અને તેનાથી વિરક્ત થઈ, વચમાં વચમાં તીખા કે ખાટા સ્વાદવાળી સ્વાદીષ્ટ વસ્તુ ખાવાની ઇચ્છા થાય છે. તેમ કથાના રસાસ્વા સમયે પણ કેવળ ગદ્યથી વાચકની વૃત્તિમાં વિરક્તતા આવવા ન પામે, હેતુથી, કવીશ્વરે ઉચિત પ્રસંગે મોગરાની માળામાં ગુલાબના પુષ્પો માફક મધુર અલ્હાદક અને સુંદરવર્ણવિશિષ્ટ, નાના જાતિનાં પદ્યો ગુંફન કરી, સુવર્ણમાં સુગંધ ભેળવ્યું છે.

કવિની પુર્વે કાદંબરી આદિ કથાઓ વિદ્યમાન હતી અને તેમનો આદર પણ વિદ્વાનોમાં અતિ હતો. પરંતુ તેઓમાંથી કોઈ કથા કેવળ શ્લેષમય હતી તો કોઈ કેવળ ગદ્યમય, ત્યારે કોઈ પદ્યપ્રાધાન્ય એ કથાઓ સર્વગુણસંપન્ન હોવા છતાં પણ તેમની એ એકાંતતા ગુલા બના પુષ્પમાં કાંટાની માફક, સહૃદયોના હૃદયમાં ખટકતી. તેમના વાંચ વખતે રસિકોના મનમાં વહતી રસની ધારાનો વેગ સ્ખલાતો. તેમનો એ દોષ, સાહિત્યકારો પોતાના નિબંધોમાં સ્પષ્ટપણે પ્રકટ કરતા. ધનપાલકવિ પણ એ પ્રસંગમાં મૌન નહી રહેવાયું. પોતાના પૂર્વના મહાકવિઓના ગુણો મુક્તકંઠે ગાવા છતાં પણ, તેમની તે દુષિત કૃતિ માટે ટકોર કરી દીધી છે. તિલકમંજરીની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે—

"वर्णयुक्तिं दधानापि स्निग्धांजनमनोहराम्
नातिश्लेषघना श्लाघां कृतिर्लिपिरिवाश्नुते ॥
अश्रान्तगद्यसन्ताना श्रोतॄणां निर्विदे कथा ।
जहाति पद्यप्रचुरा चम्पूरपि कथारसम् ॥"

તાત્પર્ય એ છે કે, જનોના મનને હરણ કરનારાં એવા મધુર વર્ણના યુક્ત હોવા છતાં પણ અતિ શ્લેષવાળી કવિની કૃતિ પ્રશંસા પામતી નથી. અનવરત ગદ્યવાળી કથા પણ શ્રોતાઓને આનંદ આપી શકતી નથી. તેમજ પ્રચુર પદ્યોવાળી ચંપૂકથા પણ રસ પોષી શકતી ન

કવિના આ ગ્રન્થ ઉપરાંત, કથા-ગ્રન્થ તરીકે "વાસવદત્તા," "બાણ-ભટ્ટની 'કાદમ્બરી' અને ત્રિવિક્રમભટ્ટની 'નલકથા' ઉપર પણ મળી આ-વ્યાં છે. પ્રથમનીનું શ્લેષકાઠિન્ય, બીજાનું ગદ્યપ્રાધાન્ય અને ત્રીજાનું પદલાલિત્ય સુપ્રસિદ્ધ જ છે. સાહિત્યકોની દૃષ્ટિમાં, આ કૃતિઓ, તેમની બીજી ખૂબીઓને લીધે, કાંઈક હીનગુણવાળી જણાયાથી ગ્રન્થકાર ધનપાલે પોતાની કૃતિને એ બધા દોષોથી દૂર રાખી, નવીન માર્ગે દોરવી છે. આમાં નથી સઘન શ્લેષો કે નથી કઠિન પદો, તેમજ સતત ગદ્ય પણ નથી અને પ્રચુર પદ્ય પણ નથી. સમગ્ર કથા, સરલ અને સુપ્રસિદ્ધ પદો દ્વારા પ્રસાદ ગુણ વડે અલંકૃત થયેલી છે. વચ્ચે વચ્ચે અંતર-પદ્યો, પ્રસંગોચીત સ્થાને જોડ, ખરેખર, કે તેથી વધારે ભાવદર્શક પદ્યો પણ આવેલાં છે. ગદ્યની માફક તિલકમંજરીનાં પદ્યો પણ બહુ રમણીય અને પ્રૌઢ છે.

ગ્રંથની પીઠિકા તરીકે વિસ્તારરૂપે લખી છે. ન્હાના-મ્હોટા એકંદર ૫૩ શ્લોકોમાં ઉપોદ્ઘાત પૂર્ણ કરવામાં આવ્યો છે.

સુંદર સરલ અને ભાવપૂર્ણ શબ્દો સાંભળો જોઇએ—

"स वः पातु जिनः कृत्स्नमीक्षते यः प्रतिक्षणम् ।
रत्नैरेकैकमन्तर्लीनं जगत्त्रयम् ॥"

આ પ્રાથ મંગલથી કથાનો મંગલમય પ્રારંભ થાય છે. ૭ મા કાવ્ય સુધી પોતાના અભીષ્ટદેવ એવા જીનેશ્વરની તથા શ્રુત દેવતા—સરસ્વતીની સ્તવના કરી છે. તે પછીના ૧૧ શ્લોકમાં સત્કવિઓની પ્રશંસા અને ખલ જનોની નીંદા તથા સુકાવ્યનું સંકીર્તન અને દુષ્ટનીતીનું દિગ્દર્શન કરવામાં આવ્યું છે. કવી અને કાવ્યોના વીષયમાં ગ્રંથકાર કહે છે કે:—

"स्वादुतां मधुना नीताः पशूनामपि मानसम् ।
मदयन्ति न यद्वाचः किं तेऽपि कवयो भुवि ॥
काव्यं तदपि किं वाच्यमवाचि न करोति यत् ।
द्रुतमाधर्मिकाणां धूननानि च शिरांसि च ॥"

અર્થાત્—માધુર્ય ગુણદ્વારા સ્વાદુતાને પ્રાપ્ત થયેલી જેમની વાણીઓ, પશુઓના મનને પણ જે હર્ષિત નહીં કરે તો શું તેઓ પણ કવિઓ કહેવાવવા લાયક છે ?! અને તે પણ શું કાવ્ય કહી શકાય કે જે શ્રવણ માત્રથીજ સહૃદયોના મુખ અને મસ્તક ડોલાવતું નથી ?!! ૨૯માં શ્લોકમાં 'ત્રિપદી' પ્રરૂપક શ્રી ઇન્દ્રભૂતિ ગણ-

ધરને નમસ્કાર છે. ૨૦મા શ્લોકમાં આદિ કવિ તથા રામાયણ અને મહાભારતના કર્તા, મહર્ષિ વાલ્મીકી અને વેદવ્યાસને વંદન કરવામાં આવ્યું છે! પરમાર્હત એવા એ કવીશ્વરની ગુણાનુરાગતા તરફ જરા હાલના સંપ્રદાય રસિકો જુવે. આ પછીના બે શ્લોકોમાં, ગુણાઢ્ય કવિની **બૃહત્કથા** ની કથા ને પ્રવરસેનના **સેતુબંધ** મહા કાવ્યની પ્રશંસા છે. ૨૩ મા શ્લોકમાં, પાદલિપ્તાચાર્યની બનાવેલી **तरंगवति** કથા ગંગાની માફક પૃથ્વિને પાવન કરનારી કહી છે. ૨૪ માં '**जीवदेवसूरि**'ના પ્રાકૃત પ્રબંધોની પ્રશંસા છે. ' પછીના ચાર શ્લોકોમાં ક્રમથી, કાલિદાસ, બાણ, માઘ અને ભારવિ કવિને વખાણ્યા છે. ૨૯માં શ્લોકમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમરાદિત્ય ચરિતનો મહીમા છે. ૩૦મું પદ્ય મહા. કવિ ભવભૂતિના ઉત્કર્ષનું સૂચક છે. ઘણીજ ખુબીથી કવિએ, એ ભવભૂતિની ભારતીને વખાણી છે.

" स्पष्टभावरसा चित्रैः पदन्यासैः प्रनर्तिता ।
नाटकेषु नटस्त्रीव भारती भवभूतिजा ॥"

૩૧મા શ્લોકમાં વાક્પતિરાજના 'ગૌડવધ'ની કીર્તિ [illegible] શ્લોકમાં, શ્વેતાંબર શિરોમણિ શ્રી બપ્પભટ્ટી—ભદ્રકીર્તિસૂરિના બનાવેલા 'તારાગણ' નામના કાવ્યનું સંકીર્તન કર્યું છે. ૩૩ મામાં યાયાવર રાજશેખર કવિની વાણીને વખાણી છે. ૩૪મો શ્લોક કવિએ પોતાના ગુરુશ્રી મહેંદ્રસૂરિનાં વચનોની પ્રશંસા માટે લખ્યો છે. પછીના બે શ્લોકોમાં રૂદ્રકવિની 'ત્રૈલોક્યસુંદરી'ની તથા તેના પુત્ર કર્દમરાજની સૂક્તિઓની પ્રશંસા છે. આવી રીતે સ્વમત તથા પરમતના એ બધા મહા કવિઓની ઉદાર વૃત્તિથી ભૂરિ ભૂરિ પ્રશંસા કરી ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે

केचिद्वचसि वाच्येऽन्ये केऽप्यलङ्कारे कथारसे ।
केचिद्गुणे प्रसादाद्यौ धन्याः सर्वत्र केचन ॥

આના પછીના ૪ કાવ્યોમાં, પરમાર, વૈરસિંહ, સીયક, સિંધુરાજ અને વાક્પતિ રાજનું વર્ણન છે. ૪૬ થી ૪૯મા કાવ્ય સુધી કવિના આશ્રયદાતા રાજા ભોજના પ્રતાપ અને પરાક્રમનું વર્ણન છે, ૫૦ માં કાવ્યમાં પ્રસ્તુત કથાની ઉત્પત્તીનું કારણ દર્શાવ્યું છે. ૫૧–૫૨ માં કાવ્યમાં પોતાના પીતામહ અને પીતાના પ્રશંસા કરી સમાપ્ત કર્યું છે.

" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સ્વયંભૂ [illegible] સર્વજ્ઞ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પુરાતન [illegible] [illegible] [illegible] કહે છે કે:—

तज्जन्मा जनकाङ्घ्रिपङ्कजरजःसेवाप्तविद्यालवो
विप्रः श्रीधनपाल इत्यविशदामेतामबध्नात्कथाम् ।
" अक्षुण्णोऽपि विविक्तसूक्तिरचने यः सर्वविद्याब्धिना
श्रीमुञ्जेन सरस्वतीति सदसि क्षोणीभृता व्याहृतः "

તાત્પર્ય એ છે કે—પોતાના પિતાના ચરણ કમળની સેવાથી વિદ્યા-લવને પ્રાપ્ત થએલા, અને સર્વ વિદ્યાના સમુદ્રરૂપ એવા મુંજરાજાએ સભાની અંદર 'સરસ્વતી' એવા [illegible] ઉપનામથી બોલા-વેલા એવા ધનપાળે પણ આ કથા રચી છે.

આવી રીતે ઉપોદ્ઘાત કથાની પીઠિકા પૂર્ણ કરવામાં આવી છે. અને પછી 'अस्ति रम्यतानिरस्तसमस्तसुरलोका' ઇત્યાદિ વાક્યથી કથાનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે."

પ્રો. પીટર્સન કહે છે કે આ કથામાં અદ્ભુત રસ છે, '[illegible]' શૃંગાર રસ પણ છે. પાત્ર કલ્પના એવા પ્રકારે છે કે—એક [illegible] અને તેઓ સૌથી [illegible] [illegible] ચરિત્ર [illegible] નથી, તેના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] બેસી [illegible] થાય છે. [illegible] [illegible] તેમાં એકએક [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] તેમાં [illegible].

તેમની ભાષા, તેમની વર્ણન શૈલી વિગેરે કાવ્યને લગતી સમાલોચનાઓ કરવાનું આ સ્થળજ નથી; તે કરીએ, તો એક ગહન ગ્રંથ થાય. તે બાબતો યથાર્થ રૂપે વાંચકો સમક્ષ ખડી કરવાનું હાલ મારામાં પણ સામાર્થ્ય નથી. એટલે આટલેથીજ વીરમુ છું. પણ જો પ્રસંગ મળશે તો તે પણ કરવા ઉમેદ છે.

IV

ધનપાળ કવિની અન્ય કૃતિઓ.

ઉપલબ્ધ—

૧ ઋષભ પંચાશીકા—આ ગ્રંથ પચાસ ગાથા પ્રમાણનો પ્રાકૃત ભાષામાં છે. તેમાં ઋષભદેવ પ્રભુના ચરિત્રને અંગે અદ્ભૂત ગુણોની સ્તુતિ છે. અર્થ ગાંભીર્યની બાબતમાં તો પૂછવુંજ શું? છાયા સહિત નિર્ણયસાગર પ્રેસ તરફથી કાવ્યમાળા સપ્તમ ગુચ્છમાં છપાયેલ છે. અને નાની અવચૂરિ અને ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા તરફથી પણ બહાર પડેલ છે. *

૨ પાઈઅલચ્છી નામ માળા—મંગળાચરણ પરથી પંડિત બહેચરદાસનું અનુમાન છે કે જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યા પહેલાં કવિએ આ ગ્રંથ બનાવ્યો હોય એમ ગણવામાં આવે છે. પ્રાકૃત શબ્દોનો કોષ છે. પ્રથમ ગવર્નમેન્ટ તરફથી છપાયો હતો. હાલ ભાષાન્તર અને સૂચિપત્ર સહિત બી. બી. એન્ડ કંપની ભાવનગર, તરફથી બહાર પડેલ છે.

સંભવિત—

૧ શોભન સ્તુતિપર ટીકા—ધનપાળના લઘુબંધુ શોભન મુનિએ ગૌચરી જતાં આ **યમકમયસ્તુતિચતુર્વિંશતિ** બનાવી છે. તેનાપર ઘણીજ ખુશીથી કવિએ વિસ્તૃત ટીકા લખી છે.

સંભળાય છે કે આ સ્તુતિ મંદિરમાં **કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય** બોલ્યા જે સાંભળી **કુમારપાળ** રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો "આપ શ્રાવકની બનાવેલી સ્તુતિ કેમ બોલો છો?" "રાજન્! કવિ ધનપાળ સિદ્ધ સારસ્વત કવિ છે. તેની રચના ગંભીર અને આદરણીય છે. જેથી તે બોલવામાં કોઈ પણ જાતની અડચણ નથી."

એમ પ્રભાવક ચરિત્રકાર કહે છે. મહારાજ શ્રી જીનવિજયજી સૂચવે છે કે 'પાટણ ભંડારના ભંડાર ચક્રી' ટીપમાં પ્રાય: આ ટીકા મારા વાંચવામાં આવી છે.'

૨ સાચોર (સત્યપુર) મહાવીર જૈન સ્તુતિ—આ સ્તુતિનું પહેલું પદ 'દેવ નિમ્મલ' ઇત્યાદિ છે. અને તે વિદ્યમાન છે. એમ પ્રભાવક ચરિત્રકાર લખે છે. હાલ, ક્યાંય ઉપલબ્ધ નથી તેમજ સાંભળવામાં પણ નથી. પ્રભાવકચરિત્રકાર લખે છે કે તે વિરોધાભાસાલંકારવાળી છે. †

---

† ઉપરની સ્તુતિ સિવાયની સાચોરના મહાવીર સ્વામીની સ્તુતિપરક નીચેનો ઉત્સાહ મુનિમહારાજ શ્રી જીનવિજયજી તરફથી અમને મળેલ છે. તેઓ લખે છે કે—"આના પરથી દેખનાર આ ધનપાળ નહોતા લાગે" એમ ગરી ધારેલા છે. "કે આજ ધનપાળે આના કર્તા છે. જો કે મારા કરતાં તેમનો નિર્ણય વધારે નિશ્ચિત હોય છતાં તેનો યોગ્ય નિર્ણય કરવા વાંચકો સમક્ષ જેમને તેમ ટાંકું છું.

ઉઝ્ઝુવને(રે)ણુ હુડ્ડુડ્ડુકમ્મ બલવન્તા મોહિય.
ચઉકસાય પસરંત જેણ ઉમ્મૂલવિલોડિય
તિહુયણુજગડણુમયણુસરહિ તણુ જાસુ ન ભિજ્જઇ
ઇયરનરહિં સચ્ચઉરિવીરુ સો કિમ જગડિજ્જઇ–૧

વર સુરહિ પહરંત ખંધમાહણુંસિરિ તોડહિ
કરગુ અરિયગજ્જભરગયઉવિ તરુવારિહિ મોડહિ
તે તે રિસ્યપાવિટ્ટુ આરુટ્ટુ સુધીરહ
નયણિહિ પેચ્છહિ જાવ તાવ પહરંત ન વીરહ–૨

ભંજેવિણુ સિરિમાલદેસુ અનુઅણુહિલવાડઉ
ચડ્ડાવલ્લિ સોરટ્ઠુ ભગ્ગુ પુણુ દેઉલવાડઉ
સોમેસરુ સોતેહિ ભગ્ગુ જણુમણુ આણંદણુ
ભગ્ગુ ન સિરિ સચ્ચઉરિવીરુ સિદ્ધત્થહનંદણુ–૩

ગહુએહિ વિ તારાયણેહિં રવિ પસરુ કિં ભિજ્જઇ
ગહુએહિ વિ વિસહરેહિ મિલિવિ કિં ગરુડુ ગિલિજ્જઇ

૩ શબ્દ કોશ યાતો ધાતુઓને લગતો ગ્રંથ—આવી જાતનો ધનપાળ રચિત ગ્રંથ હોવો જોઇએ એમ અનુમાન કરવાને કારણો મળે છે. તેમાંનું પહેલું એ કે કલિકાલ સર્વજ્ઞ પ્રભુ હેમચંદ્રાચાર્ય અભિધાન ચિંતામણી ટીકાની શરૂઆતમાં લખે છે કે—

"વ્યુત્પત્તિર્ધનપાલતઃ"

"આ મારા કોષમાં વ્યુત્પત્તિ ધનપાળ તરફથી (ધનપાળના કોઈ પણ ગ્રંથમાંથી) છે. એમ સમજવું. વળી બીજું પ્રમાણ એ છે કે ત્રિ[illegible]મ[illegible] સંસ્કૃત ગ્રંથમાળામાં એક ધાતુઓને લગતા ૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણનો ગ્રંથ છે તેના પર પુરુષાકાર નામની ટીકા છે. તેમાં ધનપાળનું નામ લગભગ ૪૫ સ્થળે આવેલ છે. હાલ એ ગ્રંથ મારી પાસે હયાત નહીં હોવાથી વિશેષ નિર્ણય કરી શકતો નથી.

V

તિલકમંજરીપર ટીકા ટીપ્પણ કે ઉદ્ધાર.

૧ ટીપ્પણ તિલકમંજરી પર પૂર્ણ તલગચ્છીય શ્રી [illegible] લિખિત એક લઘુ ટીપ્પણ છે દુર્બોધ સ્થળોનું સ્પષ્ટીકરણ માત્ર કરે છે. અને તે ઘણુંજ ઉપયોગી છે. તે [illegible] પ્રત [illegible], પાટણના ભંડારોમાં મળી આવે છે

બહુ કુરંગ [illegible] કરહિ [illegible] મ[illegible]
પૂ[illegible] [illegible] [illegible] ક[illegible] [illegible] [illegible]—૪
ક[illegible] [illegible] [illegible] કુવિ [illegible]
ઉવ્વ[illegible] [illegible] ઉરિ [illegible] ૨
અ[illegible] [illegible] ચાલુ[illegible]
વન્તુઃ [illegible] નરવ[illegible] [illegible]—૫
[illegible] કુ [illegible] [illegible] ન [illegible]
ભઉ[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ધ[illegible]
[illegible] પવિત્ર[illegible] [illegible]
પુ[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]

૧ ટીકા.પદ્મસાગર ગણિકૃત એક વિસ્તૃત ટીકા પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. લગભગ આઠ કે નવ હજાર શ્લોક પ્રમાણ ગ્રંથ છે. કોઇક અ ... કહે છે કે અમુક છે, તે ... મુની પ્રતિ ... હંસ વિજયજી મહારાજ પાસે છે અને ઉતારો ... પાસે છે. એવું માનવામાં આવે છે, કે આ ટીકા કરતાં ઉપરનું ટીપ્પણ વધારે વજન વાળું છે

તિલકમંજરીના ઉદ્ધાર ચાર મળે છે.

૧ દિગંબર પંડિત ધનપાળ કૃત તિલકમંજરી કથાસાર
૨ શ્વેતાંબર પંડિત લક્ષ્માધર કૃત તિલકમંજરી કથા સાર
૩ પદ્મસાગર ગણિકૃત તિલકમંજરી કથાસાર
૪ શ્રીરંગમાં છપાયેલ તિલકમંજરી (અપ્રાપ્ય)

આમનો પહેલો સાર ૧૨૬૧ માં કાર્તિક માસમાં બનાવેલ છે. કર્તા પંડિતજી ધનપાળ અરવિંદકે પાલ્હણના વતની દિગંબર જૈન શ્રાવક છે તિલકમંજરી કર ધનપાળ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયને મંત્ર આપનાર છે સાર-કર્તા ધનપાળ દિગંબરી જનો સાર રચવા માટે તૈયાર થયા તેમાં કવિ ધનપાળની આકર્ષક શક્તિ છે. આ સારની રચના બીજા નંબરના સાર કર્તાના કેટલેક અંશે ઉત્તમ છે, તેમાં પ્રકરણો પાડેલા છે. (આત્માનંદ પ્રકાશ ૧૯૭૭ ...)

અજ્જવિ દીસહિ અંગિ ધાય ગોહિય તસુ ધીરહ
ગયવસુપહુ સચ્ચઉરિ નયરિ પણમહુ તસુ વીરહ—૭
ગોસાલ અંગમય અમર ઉવસગ્ગ સહેવિણુ
જે ન ચલિઉ જમ્માણહ જિણિન્દુ સિવસુહનગપયણુ
લહુકિત્તિય ઉવસગ્ગ સહવિ કિય તરહ નરિંદહ
નમહુ નમહુ સચ્ચઉરિવીરુ સો ચરમ જિણિંદહ—૮
જસુ વિરઇજ્જઇ સમવસરણુ ચઉદેવનિકાયહિ
જસુ પણમિજ્જઇ ચલણાવિંદુ સુરવર સંઘાયહિ
ચઉદસરજ્જહ ભુવણનાહુ જો જંતુ હિયંકરુ
સો પણમહુ સચ્ચઉરિ નયરિ સિરિ વીરુ જિણેસરુ—૯
કુસુમવુટ્ઠિ કિકિણિ અમર કિન્નરદેવ ઝુણિ
ચામર છત્ત પહુ દહિ નિવેસ અંકિઉ સીહાસણિ
ભામંડલ દેવદુંદુહિ જસુ તિહુયણિ છજ્જઇ

નંબર બીજો શ્વેતાંમ્બર પંડિત લક્ષ્મીધરે ૧૨૮૧ માં રચેલો ગ્રંથ આ સંસ્થા તરફથી છપાઈ બહાર પડી ચૂક્યો છે. તે વાંચવાથી જ તેની હકીકત વાંચકો જાણી શકશે એટલે અહીં તેની સમાલોચના આપેલ નથી.

નંબર ત્રીજો પૂનામાં ડેક્કન કૉલેજના ભંડારમાં કે ભાંડારકર [illegible] સંગ્રહાલયમાં પ્રાપ્ય છે.

નંબર ચોથો ગ્રંથ પારસી [illegible] શ્રી રંગમાં વાણીવિલાસ પ્રેસમાં છપાયેલ તિલકમંજરી છે. પ્રથમતો તે અભિનવ બાણ કૃષ્ણમાચાર્યના અભિપ્રાય અને તેના પણ નીચે નીકળતાં 'सहृदया' માસિકમાં ક્રમશઃ પ્રગટ થતી હતી. અને પાછળથી આખો પુસ્તકાકારે પણ બે રૂપિયાની કિંમતે મળતી હતી. તિલકમંજરી ગ્રંથ અક્ષરે અક્ષર લેવામાં નથી આવ્યો. પણ કેટલાક વર્ણનો છોડી દઈ કેટલો ભાગ સંસ્કૃત [illegible] [illegible] છે. જેમને જરૂર હોય તેઓએ તે સ્થળે [illegible] કરવી.

VI

આ ગ્રંથકાર આવા સમર્થ છતાં ખાસ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ કેમ નથી એની અંદર નવાઈ થાય છે. ઉપરના ઉદ્ગારો અને ટીકાઓ ઉપરથી, [illegible] અને [illegible] જેવા સમર્થ જૈન વિદ્વાનોએ, પ્રબંધકારોએ [illegible] એ પણ કેટલેક સ્થળે પોતપોતાના ગ્રંથમાં તેમના શ્લોકો ટાંક્યા છે. (વિસ્તાર ભયથી અહીં આપ્યા નથી.)

[illegible] સુરયઉરિવીઢ [illegible] પાઙુવિજ્જઅં
જિમ્મ મહુંતુ [illegible] નેહ, મહુ [illegible] વિરાયઉ
જિમ્મ મહુંતુ સુરસંભૂરમાણુ [illegible] રમણાયઉ
જિમ્મ મહુંતુ [illegible] સુરલોઈ સુરેસઉ
જિમ્મ મહુંતુ [illegible] [illegible] ૧૧
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ને મરથી તેની પ્રસિદ્ધિનો અભાવ જણી શકે. ગુજરાતિ સાહિત્યમાં જૈનોએ અનેક ભાતનો વધારો કર્યો છે. અનેક પુસ્તક ભંડારો મોજુદ છે, છતાં પૂર્ણ જૈનેતર ગુજરાતના ભાઈઓ તે તરફ દ્રષ્ટિપાત કરતા નથી. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી કે તેવી બીજી સાર્વજનિક ખાતાંઓ જૈનોની ખાસ મદદથી સ્થપાઈ હોય છતાં તેમાં સગવાલ જૈનો ઉપરાંત સંખ્યામાં પ્રેમી જૈનેતર પણ છે. પણ તેમાં કયો જૈન ગ્રંથ બહાર પડેલ છે ? કહેવા કે કીર્તિ કૌમુદીનું ભાષાંતર પણ એના કર્તા સોમેશ્વર ભટ્ટ બ્રાહ્મણ છે તેથી જ થયું છે.

જઈ અજ્જવિ સરયકવિવીરુ સોહલિહિ ન દીસઇ-૧૩
સહસેણવિ લોયણહ તિત્તુ ન હોઈ નિયંતહ
વયણુ સહસ્સેહિ ગુણ ન તુટ્ટ નિહિવહિ થુણંતહ
એક્કજીહ ધણપાલુ ભણઇ ઇક્કુ જંગ્રહ નિયન્તુ
હિ વસઈ સરયકવિવીરુ હુઉ ગુણ ઇક્કાગુણ-૧૪
રખિ સામિ પસરંતુ મોહુ નેહુ રૂપ તોડહિ
ગુમ્મદંસણિ નાલુ ચરણ બહુકોડિ વિહાડહિ
કરી પસાઉ સરયકવિવીરુ જઇ દહુ મણિ ભાવઈ
તઈ તુટ્ઠઈ ધણપાલુ જાઉ જહિ ગયઉ ન આવઇ-૧૫

શ્રી સત્યપુરમંડન પં૦ ધનપાલકૃત
શ્રી મહાવીર ઉત્સાહ
સમાપ્ત.

[આ ઉત્સાહની પ્રત સંવત ૧૩૫૦ માં લખાયેલી છે, અને પાટણ ફોફલીઆવાડાના શેઠ હાલાભાઈ મગનલાલના ભંડારમાંથી મળી છે. આમાં સોમનાથ વિગેરેના નાશની વાત લખી છે. મહમદગીઝની ઈ.સ. ૧૦૨૪ માં ગુજરાતપર ચઢી આવ્યો અને ત્યાંથી જઈ સોમનાથનું શિવલિંગ તોડ્યું. એ બનાવો બન્યા પછી આ ઉત્સાહ બન્યો હોય એમ આમાંના ઉલ્લેખપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. અને એ બનાવો બન્યા તે વખતે ધનપાળની વિદ્યમાનતા હતી. તેણે આ સ્તુતિ પોતાની પાછળની વયમાં બનાવી છે કારણ કે ધનપાળ પાછલી વયમાં સાચોરમાં રહ્યાનું આપણે આગળ ઉપર જોઈ ગયા છીએ.

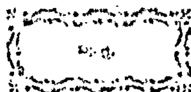
ખ્રીસ્ત સંવત ૧૦૮૦ માં મહમદગીઝનીની ચઢાઈ. ૧૦૧૮ માં ભીમરાજ ગાદીપર આવ્યા તે વખતે ધનપાળ વિદ્યમાન હતા. એટલે પછી આ ઉત્સાહ બનાવ્યો હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે.]

વી શકાસે છે. અને દલીલ પણ કરવામાં આવતી હશે કે 'જૈન સાહિત્યમાં એટલું બધું ઉપયોગી નથી. તેવો જમાનો એવો છે કે ઉપયોગી સાહિત્યજ બહાર પાડવું; માટે તે તરફ દુર લક્ષ્ય રાખવામાં આવે છે.' આ દલીલ ખરૂં વજનવાળી ખરી કે! આ સમર્થ વિદ્વાનોનું લખાણ પણ નિર્માલ્ય જણાય છે. અને કવિ પ્રેમાનંદ વિગેરેને માથે ઉપાડીને ફરવામાંજ ગુજરાતની જરૂરીઆતો સમાઇ જતી હશે !

કેટલાક ગુજરાતના હિતેચ્છુઓ ઘણી વખત લખે છે. 'જૈનોએ ગુજરાતની બીજી પ્રજા સાથે મળવું જોઇએ. પોતાના ધનનો વ્યય તુચ્છ ક્ષેત્રમાં કરે છે. તેના કરતાં જો બહોળા ક્ષેત્રમાં કરવામાં આવે તો કેટલો લાભ થાય?' આવા અને આવી મતલબના કેટલાક લેખો રા. રણજીતરામ વાવાભાઇ વિગેરેના વાંચ્યા છે. ખરે તેઓની આ શુભ ભાવના પ્રશંસનીય છે તેમ થવું જોઇએ તેમાંજ ગુજરાતનું ગૌરવ સમાયેલું છે પણ તેમ શા રીતે થઇ શકે! ગુજરાતના સમજુ માણસોએ જૈનો તેમ કરવા પ્રેરાય તેવા પગલાં લેવા જોઇએ, ને તેવા પગલા કોણે લીધા? જેઓએ લીધા હશે, તેઓ અવશ્ય જૈનો પાસેથી સર્વ કાર્યો કરાવી શક્યા છે. નવલકથાઓમાં કે ગુજરાતના ઐતિહાસીક વૃત્તાન્તોમાં ગુજરાતના ઇતિહાસમાં પરમોપકારી જૈન વ્યક્તિઓની કાળી બાજુ ચિત્રી બતાવવાથી એ લોકપ્રિય થવાની વકી મારા પૂજ્ય સાક્ષરો રાખતા હશે, તેથીજ તે સમાજનો પ્રેમ મેળવવા ચહાતા હશે? આ દોષ સામાન્ય વર્ગને તો નજ આપી શકાય પણ સાક્ષર વર્ગમાં પણ આ દોષ ઘણે અંશે હોવાથી લાગી આવે છે અને લખવું પડે છે. તે તે વર્ગને મેળવી લઇ ગુજરાતનું ઐક્ય સાધવામાં અવશ્ય વિશ્વાસ મેળવવો જોઇએ અને દરેક વર્ગને સંતોષ આપવો જોઇએ. કોઇ સ્વાર્થી ન થવું જોઇએ. હું ઇચ્છું છું કે આ ભેદભાવ ઉભય તરફથી જાય. ગુજરાત પોતાની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે, માત્ર ગુજરાતનું ઐક્ય કરવાના રસ્તાઓમાંનો રસ્તો મતિ પ્રમાણે મેં બતાવ્યો છે નહી કે કોઇ જાતનો ઉપાલંભ છે. તેમજ બીજી પણ ભલામણ કરૂં છું કે—બૌદ્ધસાહિત્યની જેમ જૈન સાહિત્ય પણ અગત્યનું છે ધાર્મિક દૃષ્ટિ દૂર રાખીએ તો સાહિત્ય દૃષ્ટિએ પણ એ હિંદુસ્થાનનું ઉત્તમ સાહિત્ય છે વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન, આ ત્રણના સાહિત્યને બાદ કરતાં હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન સાહિત્યમાં શેષ [illegible] એવું રહેશે, એટલે આપણા દેશના સાહિત્યના અભ્યાસ પણ ઉચિત [illegible] [illegible] ભાગે કરવામાં આવે છે [illegible] જે કહ્યું છે, તે આવશ્યકતાની [illegible] નથી? પરસ્પર [illegible]

[illegible] ... છે. [illegible] ... થશે!

[illegible] ... કરે.

સૂચના

૧. [illegible] ૧૮૨૨ માં [illegible] (નિશામંજરીની પ્રસ્તાવના.)

૨ ૨૫૨૨ મા પૃષ્ઠ પછી ૨૫૮, પછી ૨૫૫, અને પછી ૨૫૬ નું પૃષ્ઠ વાંચો [illegible]

લેખક.

પ્રકરણ સંકલના.

પંચમ પરિચ્છેદ.

ષષ્ઠ પરિચ્છેદ.

સપ્તમ પરિચ્છેદ.

અષ્ટમ પરિચ્છેદ.

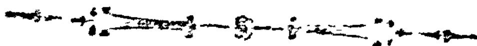
નવમ પરિચ્છેદ.

દશમ પરિચ્છેદ.

એકાદશ પરિચ્છેદ.

દ્વાદશ પરિચ્છેદ.

ઉપસંહાર.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ગ્રંથાવળી નં. ૧૩.

અર્હમ્.

'સરસ્વતી' બિરૂદધારક કવિ ધનપાલ પ્રણિત

શ્રી તિલકમંજરી કથા સારાંશ.

અથવા,

સુકૃત સંયોગ.

યોજક:-

પ્રભુદાસ બેચરદાસ પારેખ.

પ્રથમ પરિચ્છેદ

૧ મહર્ષિસમાગમ.

અયોધ્યા નગરીમાં મેઘવાહન રાજા રાજ્ય કરતા હતો. તેને મદિરાવતી નામે રૂપ સૌભાગ્ય ગુણશાલીની પ્રેમપાત્ર સ્ત્રી હતી. તેણીની શ્રોણિ વિશાળ હતી, કેડ દરિદ્ર હતી; ખભા લચી ગયેલ હતા, સ્તન ઉંચા હતા; વાળ ઘાટા હતા, ગાલ સાફ હતા, ભ્રુકુટી ચંચળ હતી, આંખોમાં મુગ્ધતા હતી; હાસ્ય મનોહર હતું, ગમન હાસ્ય વગરનું લલિત હતું. તેની સાથે તથા બીજી અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ સાથે ભોગ સુખ અનુભવતા તે રાજાનો ઘણો વખત વીતી ગયો. તે સર્વ પ્રકારે સમૃદ્ધિમાન્ અને સુખી હતો. છતાં તેને એક પણ સંતાન ન હોવાથી મનમાં બહુ દુઃખ લાગતું. પણ શું કરે ? પૂર્વ જન્મમાં કરેલ કર્મના ઉદયક્ષણથી નિરપેક્ષ થઈ કોઈ પણ કારણ ફળ આપી શકતું નથી. નહીંતર યુવાન વય, વિશાળ અંતઃપુર છતાં ઘણે કાળે એક પણ સંતાનની પ્રાપ્તિ ન થાય ?

એક દિવસે સવારમાં પહોર દીવસ ચઢયો, ભદ્રશાલ નામના મહેલ ઉપર પ્રસ્તુત વાતચીત કરતા પરિવાર સહિત રાજા-રાણી બેઠા હતા. તેવામાં જાણે સુવર્ણ ગિરિની ધુજાનો ગોટો હોયની એવા તેજસ્વી દક્ષિણ દિશા તરફથી આકાશમાર્ગે આવતા વિદ્યાધર મુનિને જોયા. રાજા મુનિના તે અપૂર્વ દર્શનથી ચકિત થઈ થોડીવાર સ્તબ્ધ બની ગયો. મુનિ મહેલની નજીક આવ્યા એટલે મદિરાવતી સહિત ઉઠી સામે ગયો. ધર્મનું તત્ત્વ જાણવાવાળાનાં હૃદયો હમેશાં ધર્મિઓની વૃત્તિઓને અનુસરે છે. તેથી આદરભાવથી સામે જઈ વિનયભક્તિ બતાવતા રાજાને

જોઈ પોતાની સહજ નિરપેક્ષતાનો ત્યાગ કરી, પોતાનું બીજું કામ પણ ક્ષણભર માટે મુલતવી રાખી સામાન્ય માણસની પેઠે તરતજ મુનિ સન્મુખ આવ્યા, અને આકાશમાંથી ઉતર્યા. અગાશીના કઠેડા ઉપર પગ મુકયો કે તુરત પાસે જઈ વિનયથી અર્ઘસત્કાર કરી મદિરાવતીએ ઓઢણીના છેડાથી પ્રમાર્જેલ સોનાના આસન ઉપર મુનિને બેસાડ્યા.

ત્યાર પછી મુનિજનને ઉચિત સર્વ પ્રકારનો વિનયોપચાર કરી રહ્યા પછી રાજાએ પ્રણામ કરી ભોંયતળીએ બેઠા બેઠા નમ્રતાથી પૂછ્યું:—

" ભગવન્! આ મહેલ આપના ચરણકમળના સ્પર્શથી કૃતકૃત્ય થયો, દૃષ્ટિદાનથી આ સમસ્ત નગરીનિવાસી મારો પરિગ્રહ પણ કૃતકૃત્ય થયો. આપને પ્રણામ કરવાથી તીર્થસ્નાનનું ફળ પણ મેં મેળવ્યું. તેથી સર્વ પ્રકારે કૃતકૃત્ય થયો છું, છતાં અતૃપ્તિ રહેવાથી આપ કંઈ વિશેષ પ્રકારે અનુગ્રહ કરશો એવી આશા છે. આ રાજ્ય, આ હાથી, ઘોડા, રથ, વિગેરે બાહ્યપરિવારમાંથી આપને પોતાને કે બીજા માટે જે જરૂરનું હોય તે સ્વીકારશો. ઘણે વખતે પ્રાપ્ત થયેલ પાત્રમાં કરેલી મારી પ્રાર્થના વ્યર્થ કરવી આપને ઘટતી નથી."

મુનિ બોલ્યા—" રાજન્! તમારા જેવા શુદ્ધઆશયવાળાને એવો સત્કાર કરવો ઘટે છે, પરંતુ અમે નિરીહ મુનિઓ છીએ, અમારે એમાંની કોઈ પણ વસ્તુ લેવી કલ્પતી નથી. અમારો વાસ નિર્જન અરણ્ય છે ને ભીક્ષા માત્રથી મળેલ નિર્દોષ આહાર અમારૂં ભોજન છે. શરીર ટકાવી રાખવાજ અમે આહાર કરીએ છીએ, શરીર ધર્મ સાધવા ધારીએ છીએ, ધર્મ મુક્તિ માટે જ આરાધીએ છીએ. મુક્તિ પણ નિરુત્સુક મનેજ ઇચ્છીએ છીએ. તો કલેશકારી ઉપર જણાવેલા પદાર્થોની અમારે શી જરૂર હોય? પરોપકાર પણ ધર્માં-

પરોપકારાર્જ કરીએ છીએ. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં અમારો આચાર બતાવ્યો છે. તો હવે વધારે આગ્રહની જરૂર નથી. પણ કહો કે–આ કઈ નગરી છે ? તમે કોણ છો ? ક્યા ઉત્તમ વંશમાં તમારો જન્મ છે ? આ બાઈ કોણ છે ? એનું નામ શું છે ? તમે મનમાં સંતપ્ત જણાઓ છે તે શા કારણથી ? આ બાઈ હમણાંજ રોઈને છાની રહી હોય એમ જણાય છે, રોવાનું કારણ શું છે ? શું કોઈ પ્રીય બંધુનો વિયોગ થયો છે ? કોઈ આકસ્મિક સંકટ આવી પડ્યું છે ? છે શું ? જો અમારા જેવાને જણાવવાથી તમને કોઈ પણ પ્રકારનો બાધ ન હોય તો કહો. ”

“ ભગવન્ ! આપના જેવા પરોપકારી અને સંયતવૃત્તિવાળા આગળ શું છુપાવવા જેવું છે ? આ હું આપને બધું વિનવું છું– ભગવન્ ! દિલીપ, રઘુ, દશરથ વિગેરે રાજાઓની વંશપરંપરાની રાજધાની આ અયોધ્યા નગરી છે. અને હું ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો, હાલના દરેક ભારત વર્ષના રાજાઓમાં દરેક રીતે આગળ પડતો તેનો લોકના મેઘવાહન નામે રાજા છું. ઉત્તમ રાજકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલી મૂર્ધાભિષિક્ત આ મદિરાવતી મારૂં પ્રેમ પાત્ર છે. તેને લીધે મને સમસ્ત પ્રકારનું સુખ છે. કોઇ બંધુવર્ગનો વિયોગ નથી. તેમજ કોઇ આકસ્મિક સંકટ પણ આવી પડ્યું નથી, નિઃસંતાન પણા શિવાય અમારે અસ્વસ્થતાનું બીજું કંઈ પણ કારણ છે જ નહીં. એ દુઃખ ક્રમે કરીને હમણાં અસહ્ય થઈ પડ્યું છે. અમારા બન્નેની ઉનાળાની નાની રાત્રીઓ પણ એ ચિંતામાં ને ચિંતામાં રૂદન કરતાં સો વરસ જેવડી થઈ પડે છે. આ રીતે આપે જે પૂછ્યું તેનો જવાબ આપ્યો. હવે આના રોવાનું કારણ હું કહું છું–આજ સવારે ચિંતામાંને ચિંતામાં જહેલો જાગી

ગયો અને પાછો એજ વિચારમાં પડી જવાથી બૌદ્ધની પેઠે સર્વત્ર શૂન્ય જોતો સંતાન પ્રાપ્તિના તે તે ઉપાય વિચારતો હતો તેવામાં બંદીએ પ્રસંગોપાત ગાયેલ આ અપરવક્ત્ર છંદ સાંભલવામાં આવ્યું;—

' વિપદ સમ ગઈ વિભાવરી,
નૃપ ! નિરપાય ઉપાસ દેવતા;
ઉગિયું, જગહિતે, સરીખડું-
દ્વિજકુળ, મંડળ ઉષ્ણ કાંતિનું. ૧

એ સાંભળીને હર્ષથી વિચાર કરવા લાગ્યો કે—અહા ! ખરેખર મહાત્મા માગધ પુત્ર સ્વછંદે ગાતા ગાતા મને કર્તવ્ય માર્ગ નો ઉપદેશ કરે છે ! તો ચાલ, તેનું વચન માન્ય કરી અરણ્યમાં જઈ કોઇ પ્રસિદ્ધ દેવની આરાધના કરૂં. એમ વિચારી પ્રાતઃ કૃત્યથી પરવારી ચિત્રશાલાના આગણામાં ઓટલા ઉપર બેઠેલી આ દેવીને આલિંગ આપી દુઃખ પૂર્વક હું બોલ્યો—

" દેવી ! તારે માટે સંતાન પ્રાપ્તિ નિમિત્તે વરદાન મળે ત્યાં સુધી અરણ્યમાં જઈ કોઇ દેવની આરાધના કરવા મેં નિશ્ચય કર્યો છે. તે કામ પાર-પાડી જ્યાં સુધી હું પાછો ન આવું ત્યાં સુધી તારે પૂજ્ય વડિલોની સેવા કરવી અને અહીંજ રહેવું.

" એ પ્રમાણે કોઈ વખત ન સાંભળેલું મારૂં વચન સાંભળીને તુર્તજ મૂર્છા પામી ગઇ. કંઇક સંજ્ઞા આવી એટલે લડથડીયા ખાતી બેઠી થઇ અને પરિજને ઉતાવળા દોડીને પકડી રાખી. થોડી વારે નિઃશ્વાસ મુકી, આશ્વાસન પામી ખભા ઉપર લચી પડતે ગળે ગદ્ગદકંઠે બોલી:—

" આર્ય પુત્ર ! સંતાન પ્રાપ્તિ માટેજ પધારતાં હું આપને આડે આવતી નથી. પણ આટલું તો વિનવું

છું કે—તમારી જેમ મારે પણ દેવની આરાધના કરવી છે. તો મને છોડીને એકલા કેમ જાઓ છો ? અથવા એમ કહો કે મેં કરેલ આરાધન તે તેંજ કર્યું કહેવાય, તે વાત પણ ખરી છે. પણ બીજા અંતઃપુરની ઉપેક્ષા કરી મારે માટે આપ જત આચરશો એ હું સેંકડો ઉપાયે માનવાની નથી. વળી આપના સિવાય હું એક ક્ષણભર પણ એકલી રહી શકું તેમ નથી. માટે મારે પણ અવશ્ય અરણ્યમાં આવવું છે. મને ગણકાર્યા વિના જવું હોયતો પધારો. તમારૂં કામ સિદ્ધ થાઓ. અત્યારથીજ હવે આપનું છેલ્લું દર્શન કરી લઉં છું !"

એમ કહીને ઘણીવાર મનાવી છતાં ફક્ત નીચે મુખે આંસુ ગાળી રોયા કર્યું. કંઇ પણ જવાબ ન આપ્યો. આ અત્યારે નકામી સાથે આવવાની હઠથી મને જતો અટકાવે છે. તો આપે પણ તેને ઉચિત શિખામણ આપવી ઘટે છે. "

એ પ્રમાણે રાજા બોલતો હતો તેવામાં તેઓના ઉદ્વેગનું કારણ જાણી લઇ મુનિ યોગનિદ્રામાં પડયા. થોડીવારે આંખ ઉઘાડી હર્ષથી બોલ્યાઃ—

" રાજન્ ! અપત્ય પ્રાપ્તિને પ્રતિબંધક કર્મ હજુ તમારે ભોગવવું બાકી છે. પણ મનમાં ધીરજ રાખો, જરા પણ વિષાદ ન કરો. આ તમારી પ્રાણપત્નીને પણ આટલી બધી ખેદ ઉત્પન્ન ન કરો. અરણ્યમાં જવાનું છોડી દો. ઘેર રહીનેજ દેવતા આરાધન કરો. મુનિજનની ક્રિયાનું આચરણ કરો. વળી દુર રહેલા બીજા દેવનું તમારે શું કામ છે ? ઘરમાંજ રહેલી 'પાર્થિવકુલદેવી રાજ્યલક્ષ્મીનુંજ' આરાધન કરો. સેંકડો ઇક્ષ્વાકુ રાજાઓએ એનું આરાધન કર્યું છે. જો ભક્તિથી પ્રમાદ છોડીને તેનું આરાધન કરશો, તો તે તમારા ઉપર પ્રસન્ન થશે,અને પક્ષપાત કરી તમને

ઇષ્ટિવરદાન પણ આપશે. તથા વિદ્યાધરોએ આરાધેલી મહાભાગ્યશાળીને મળીશકે એવી અપરાજીતા નામની ત્રિલોક પ્રસિદ્ધ આ વિદ્યા હું આપું તે ગ્રહણ કરો. દિવસમાં ત્રણવાર દેવતા આરાધન કરતી વખતે તેનો વિધિપૂર્વક જાપ કરવો. ભક્તજનોને એ ચિંતામણિ છે. પ્રયત્નવાન્ પુરૂષથી ભક્તિપૂર્વક અરાધન કરાયતો દુનિયામાં એક પણ ફલ નથી, કે જે તે ન મેળવી આપે. ફળ આપવા તૈયાર થાય ત્યારે તો ઈંદ્ર સરખાને પણ સ્વાધીન કરી આપે છે. તો બીજા દેવોની વાતજ શી ? પણ આરાધન કરવામાં બીલકુલ પ્રમાદી ન થવું. વખતો વખતના અનુષ્ઠાનો ખરેખર ધ્યાન રાખીને આચરવાં. કાર્ય સિદ્ધિના માતપિતા **બુદ્ધિ અને ઉદ્યમ પુરૂષના વ્યાપાર વિશેષથી અનુગૃહિત થાય છે, ત્યારે જગતમાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી કે જે પ્રાપ્ત ન થાય.** ”

એમ કરી ચારે બાજુ જોઇ, આરાધન વિધિ બતાવી. પોતાના અને રાજાના શરીરે રક્ષા મંત્રથી કવચ કરી ધીમે ધીમે સ્પષ્ટ અક્ષરે તેના કાનમાં મુનિએ વિદ્યા સંભળાવી દીધી. પોતાને કૃતકૃત્ય માનતાં વિનયથી નમ્ર થઇ શ્રદ્ધાળુ હૃદયે હાથ જોડી વિધિપૂર્વક વિદ્યાગ્રહણ કરી. જરા ઇસારો કરવાથી નોકરોએ હાજર કરેલ પૂજાસામગ્રીથી મહર્ષિનો પુનઃ પૂજા સત્કાર કરવામાં આવ્યો. પૂજા વિધાન થઇ રહ્યા પછી થોડીવારે નજર ફેરવી. ભર્તા પાછળ વિનયથી નમ્ર થઇ બેઠેલી હરખાતી **મદિરાવતી** સામુ થોડીવાર જોઇ મુનિ મોં મલકાવી બોલ્યા:—

“ રાજપુત્રિ ! તમારા પતિને અરણ્યમાં જતા મેં અટકાવ્યા છે. અને અત્યન્ત દુષ્કર દેવારાધન કાર્યમાં લગાવ્યા છે. તમને પૂછ્યા વિના, તમારી સલાહ લીધા વિના આ મહાભાગના મનની નિયંત્રણા અને

વિજયોપહોળથી અટકાયત કરી છે. તેથી અમારા ઉ-
પર કોપતા ના. તમારૂં કલ્યાણ કરવામાં વધી જતી
લાગણીનોજ એ અપરાધ છે, બુદ્ધિનો નથી. વળી
વિદ્યાઆરાધનનો કલ્પ એવો છે કે, તમારે હવેથી કુળ
રહીને કેટલાક દિવસ પતિ સેવા કરવી."

મુનિ એમ કહી રહ્યા એટલે શશિમિન્દી રાણી ચં-
ચળ નેત્રે પતિ મુખ જોઈ નીચું જોઇ ગઈ. તેને તેવા
પ્રકારની વિલખી થએલી જોઈ રાજા હસીને બોલ્યોઃ—

"ભગવન્! આપવારંવાર કેમ એને દબાવો છો?
એકવાર કહ્યું ત્યારથીજ એણે બધું જાણી લીધું છે,
અને મનથી સ્વીકાર્યું છે. આજથી આપના કહ્યા પ્ર-
માણે એ વર્તશે. બહુ દાક્ષિણ્યતાવાળી છે. સામાન્ય
માન્ય જનનું પણ વચન માન્યા વિના રહેતી નથી,
તો આપ જેવા મહા તપોધનનું વચન સવિશેષ
માન્ય કરે તેમાં શી નવાઇ? વળી મારા ધારવા પ્ર-
માણે આપે એનો વિચાર પણ જાણવો ઘટે છે, કે
જેથી આપે કહેલી બાબતનો એણે સ્વીકાર કર્યો કે
નહીં? તેનો નિશ્ચય થાય. અથવા એને ઉપદેશ આ-
પવાની જરૂરજ નથી. એ તો વનમાં જવા તૈયાર થઇ
છે. એ વનમાં ગઈ એટલે દેવારાધન કર્મ મારે નિ-
ર્વિઘ્ને હમેશાં પેર ચાલશે." એમ બોલતા રાજા સામે
કટાક્ષ ફેંકી અત્યન્ત નમ્ર થઇ અદેખાઇથી હોયની તેમ
તિર્છું જોવા લાગી. મુનિ પણ જરા હસીને બોલ્યા.—

"રાજન્! તમે અત્યારે આને વનમાં લઇ જવા
બહુજ ઉત્સુક થયા જણાઓ છો, તો મંત્રજપવિધિ
શીઘ્ર શરૂ કરો. તેથી પ્રસન્ન થયેલી રાજલક્ષ્મી એને
પુત્રવર આપે. ત્રણ ભુવનમાં વિખ્યાત પુત્રના બાલ-
ભાવનો અનુભવ કરી વધુએ કરેલ ચરણકમળની સેવા
અનુભવે. પછી પુત્ર ઉપર રાજ્યભાર મૂકી પાછલી અ-
વસ્થામાં વનમાં જતાં તમારી સાથેજ એ વનમાં આવશે.

દિવતાઓના પણ વૈભવો ચ્યવન કાળે વિનશ્વર છે ઇત્યાદિ ઉપદેશ આપીને તેના મનનું સમાધાન કરવું અને શોક શમાવવો. પોતાની તે અવસ્થામાં કંઇ સુવિચાર વિગેરે સુકૃત કરી શકે તેવો માર્ગ પણ બતાવવો જોઇએ. આવી રીતે તેની સાથે રાત્રી વીતાડી સવારમાં પાછો ફરીશ...

પછી મારે પણ કંઇક આ ભવમાં શાંતિ મળે અને આવતા ભવમાં પણ સુખ મળે એવાં કામો કાળ ક્ષેપ કર્યા વિના કરવાના છે. કેમકે મારૂં આયુષ્ય પણ હવે થોડુંજ બાકી છે. તેથી હવે ભવિ. દુઃખના મગજમાં રણકારા વાગી ગયા છે. અને જન્મ ધારણનું દુઃખ ઘણી વખત હૃદયને કંપાવી નાંખે છે.

આવી સ્થિતિ છતાં જ્યારથી ઇંદ્ર મહારાજા પાસેથી તમારાં વખાણ સાંભળ્યા છે—ત્યારથી તમારૂં પ્રિય કરવા ઘણા વખતથી મારૂં મન ઉત્સાહી થઇ રહ્યું છે. તમારૂં અલોભી પણું અને સ્વાર્થમાં પરાઙ્મુખતા મેં સાંભળી છે તેથી જરા અચકાઉં છું. છતાં ઉપચાર કરાથી મન પાછુ હઠતું નથી. તેમજ કોઇ ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાર્થના કરો એમ કહેતાં પણ જીભ ઉપડતી નથી. તેથી મધ્યમ માર્ગ લઇ હાથ જોડું છું કે મારા ઉપર મહેરબાની કરો અને આ ચંદ્રાતપ નામનો હાર લો.

એ હાર પોતાના ખાનગી ભંડારમાંથી ઉત્તમ રત્નો વીણી લઇ ક્ષીરસાગરે ગુંથી, વિષ્ણુ સાથેના સ્વયંવરમાં પુત્રી લક્ષ્મીને દાયજામાં, લક્ષ્મીએ ઇંદ્રાણીને ખુશાલીમાં, ને ઇંદ્રાણીએ મારી પ્રિય ગુ-સુંદરી દેવીને સખીપણામાં, આપ્યો છે. ઘણા દીવસ

મારી સ્ત્રીએ એ મિત્ર હારને પોતાના હૃદય સાથે વળગાડીને-પહેર્યો અને તેણીને કોઇ ધાર્મિક કામમાં રોકાઇ વિરહમાં યાદગીરી દાખલ એ હાર હું લેતો આવ્યો છું. આ ઉજ્જવલ હાર પણ તમારા જેવા ઉજ્જવલ ચરિત્રવાન પુરૂષની શોભાથી શોભી ઉઠશે અને દેવલોકમાં રહેવાનો શોખ ભૂલી જશે.

પછી 'દેવતાનું દર્શન નિષ્ફળ થતું નથી' આ લોકોક્તિ ને સાર્થક કરવા અને પ્રીતિથી ઉભરાઇ જતા હૃદયની સંપન્નતા દેખાવવા અશક્ત હોવાથી અને આપણે બન્ને મળ્યા તેનું સંભારણું (અભિજ્ઞાન) દાખલ આ હાર આપું છું. તમને ખુશ કરવા કે તમારા ઉપર ઉપકાર કરવા આપતો નથી કેમકે વખત આવ્યે પોતાના સમસ્ત રાજ્યને તૃણ સમાન ગણનાર આપના જેવાની પ્રીતિ માટે કે ઉપકાર માટે દુનિયાની કઇ વસ્તુ શાધ થઇ શકે તેમ છે ?

તમારા મનમાં એમ હોય કે-'ક્ષીણપુણ્યવાળા એના વિનોદ માટેની ખાસ ઉપયોગી ચિત્ર હું કેમ લઉં ? ક્ષત્રિય થઇને યાચકની માફક શા માટે કોઇનું આપેલું લઉં ? ઘેર આવેલ અતિથિએ આપેલું લેતા ગરીબની માફક શું મારી હલકાઇ નથી ? ઇંદ્રે મારી સ્તુતિ કરી છે, અને તેના એક સંબંધી આગળ આ-ભરણુંના ટુકડા માટે હાથ લાંબો કરવાથી આ પોતેજ મારી મશ્કરી કેમ નહીં કરે ?' આવા આવા ખોટા તર્ક કરીને મારી પ્રાર્થના ભંગ કરશો નહીં, કેમકે ત્રિદશનાથે પણ કદી મારા પ્રણયનો ભંગ કર્યો નથી હા, બહુ વિચાર કરવાની જરૂર નથી.

ઠીક, કદાચ તમે નહીં લ્યો તોપણ મારી પાસે તો એ રહેવાનોજ નથી, કારણ કે હું સ્વર્ગમાંથી

થોડાજ વખતમાં ચવવાનો છું. તમે લીધો હશે તો વખતે મનુષ્ય લોકમાં જન્મ પામીને હું ફરીથી જોઈ શકીશ. અને મારા ચક્ષુને આનંદ પમાડીશ. તેમજ કાળક્રમે સ્વર્ગમાંથી મરીને મારી દેવી પ્રિયંગુસુંદરી પણ મર્ત્યલોકમાં વખતે દર્શન પામી શકશે-જોઈને જાતિ સ્મરણાદિ પામે, મારી સાથે ભોગવેલા સુખ સંભારે, હું નહીં મળવાથી વિષયોથી વિરાગીણી થઈ કદાચ શુભ અનુષ્ઠાન કરે. તેથી એના ઉપર પણ ઉપકાર થઈ શકશે. અને એવું ઘણી વખત બનતું આપણે સાંભળીએ છીએ, સ્મરણચિન્હો અત્યન્ત આશ્ચર્યકારિ હોય છે. તેથી મારા આ કહેવા ઉપર અવિશ્વાસ લાવવાની જરૂર નથી. તેમજ હું આ બધું અજ્ઞાનથી બોલું છું એમ પણ માનવાને કારણ નથી હવે પ્રાર્થના ભંગ કરીને મને દુઃખી કરશો નહીં."

એમ કહી ગળેથી ઉતારી હાર રાજાને આપ્યો, ને દેવના તેજથી વશ થઈ જઈ જરા આગળ આવી નિઃસ્પૃહ છતાં, બીજા ઉપર ઉપકાર કરવાને ઈચ્છુક છતાં બે હાથ લાંબા કરી હથેળીમાં હાર લીધો.

દેવ એકદમ અદૃશ્ય થઈ ગયો. દેવના અદૃશ્ય થવા પછી વિસ્મિત રાજાએ એકવાર ધારા માત્રને [illegible] લીધો, પછી એ હારને કેડે બાંધી લીધો. મંદિરમાં જઈ શ્રીઆદિ દેવને પ્રણામ, સ્તુતી કરી, બહાર આવ્યો.

---

૩. કસોટી.

ત્યાંથી લક્ષ્મીદેવીની સાંજની પૂજાવિધિ શરૂ કરી; સમાપ્ત કરી ભક્તિથી તેના સામું એક ધ્યાને જોઈને રહ્યો. અને બોલ્યો–

"ભગવતિ શ્રિ! તમારા ચરણ કમળની સેવાનું આ
"ફળ છે. કે ત્રિભુવનને માનનીય વૈમાનિક દેવો પણ
"અમારી અતિથિ બન્યા છે, યોગીઓને પણ અગોચર
"પોતાનું રૂપ પ્રગટ કરે છે. ને પરિષદમાં અર્વાચીન
"અમારી મોટાઈ વધારે છે. જો કે તે મહાત્માદિવ્ય
"પુરૂષે મને આ આભરણ આપ્યું છે પણ સ્ત્રી-રીત
"તો એ નમારુજ છે તેથી મારા શરીરસ્પર્શને
"લાયક છેજ નહીં. કેમકે દિવ્ય આભરણને લાયક
"દેવાંગનાજ હોય. માટે તમેજ રાખો. કોઈના હાથથી
"મનુષ્ય લોકમાં આવ્યા છતાં ફરીથી દેવ લોકમાં
"લઈને જવા પામો."

એમ કહીને દેવીના ચરણ કમળ આગળ તે હાર મુક્યો તેવામાં એક ભયંકર અટ્ટહાસ્ય તેના સાંભળવામાં આવ્યું. કદી નહીં સાંભળેલ આ હાસ્ય સાંભળીને રાજા મનમાં વિસ્મય પામ્યો અને મનમાં જરા ડર્યો પણ ભય પામ્યો નહીં. પોતાના સ્વભાવ મુજબ તે પળની અવસ્થા છોડ્યા વિના જરા વાંકુ ડોકી ફેરવી ચારે તરફ જોવા લાગ્યો. તો લક્ષ્મીની ડાબી બાજુએ નજીકમાં–ત્રિભુવનમાંની ભયંકર વસ્તુઓમાંથી ઉપાડેલું જાણે હોઈ મોટો ભયંકર અને દુર્ગન્ધી ઉપજાવે તેવો વેતાલને જોયો. તે દસ હાથ ઉંચો અને શરીરે પાતળો હતો. તેનું શરીર મેશ જેવું શ્યામ હતું જેના ગાત્રમાં લોહી હતું નહીં પણ નસો

જાગ તરી આવતી. હાથમાં ખોપરીનું ખપ્પર હતું. તેમાંથી લોહી ટપકતું. ચારે તરફ ગળે અને શરીરે સર્પો વીંટાયા હતા. તેની જીભ મોઢામાંથી બહાર નીકળીને નાકમાંનો મેલ કે આજુ બાજુ ચોંટેલ માંસ ચાટતી હતી. કાંખમાં મંત્ર સાધનમાં ચુકેલ સાધકનાં મડદાંમાંથી કાપી કાપીને કંઇ ખાતો અને રૂધિરની ધાર તેના સૂપડા જેવા પગના નખમાં પડતી (એને મકાન બગડવાની બહુ બીતિ નહોતી). તેના દાંત ઘણા જ લાંબા અને બહાર આવેલા મેલથી પીળા અને લોહીથી મિશ્રિત હતા. મોટા નાકનાં (ઘોબા) છિદ્રોમાં કીડાં [illegible] પેસતા અને પાછા નીકળતા. તેની આંખો [illegible] જેવી લાલ ચોળ અને [illegible] હતી. [illegible] ઉપર વાળ [illegible] હતા તે [illegible]. તેના દાંતમાં હાડકાના [illegible] બીજા દાંતો [illegible] તેમ જણાતું. તેના [illegible] સુધી મનુષ્યોની [illegible] લટકતી હતી.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"આવી રીતે પ્રથમ દેવાદિકોનો સેવક થઈને કામ
"કરવાની જરૂર પડે છે, જગતમાં આવો વ્યવહાર છે.
"છતાં તમારો એવા વિધિને વ્યવહારથી વિપરીત છે
"ગંધ, ફુલ, માળા, ધૂપ, દીપ, વિગેરે સામગ્રીથી
"આ દેવોની તું નિરંતર પૂજા કરે છે. પણ તેના
"મુખ્ય નોકર તેનું બધું કામ કરનાર આ મને આદર
"માત્ર આપવા પણ આગળ આવતો નથી. મને
"મિત્ર બનાવ્યા પછી જ સાધકના સાધ્યની સિદ્ધિ
"થાય છે. એ સારી રીતે યાદ રાખજે; રાજા! જરા
"વિચાર કર, કે તું ગમે તેટલા ઠાઠ અને ખર્ચથી
"પૂજા સામગ્રી લાવીશ તોપણ મૈયાના સાથી છતી
"બનેલી આ લક્ષ્મી દેવી જરા પણ તેના સામે જુએ
"એમ છે? ઠીક, કદાચ જુએ પણ અંધાર હોવાથી
"ખ્યાલમાં તે એમ જ કરાં છે? કદાચ ધ્યાનમાં લે
"પણ વીર પુરુષોના સાહસથી વશ થયેલી તારા ઉપર
"પક્ષપાત પણ કેમ કરે? કદાચ પક્ષપાત કરે પણ
"હું આડે આવું ને અટકાવું તો શું એ વરદાન
"આપી શકે? માટે તહારી આ માથા ફોડ
"છોડ. મહેનત કરી કરીને થાકીશ ને ફળ મેળવ્યા
"વિના પાછો જઈશ તો ડાહ્યા માણસો હસશે. જો
"તારે સારામાં સારું ફળ મેળવવું હોય, લક્ષ્મી દેવીને
"થોડા વખતમાં થોડા વ્યયાદિક ને થોડી મહેનતથી
"પ્રસન્ન કરવી હોય તો મને સંતોષી ને પછી બધી
"વિધિ કર તો તારો બેડો પાર નહીં તો નકામી
"મહેનત છે."

રાજા જરા હસ્યો ને મશ્કરીમાં બોલ્યો. "તમો ઠીક કહો છો. ચાતુર્યયુક્તિથી અમને હિતોપદેશ પણ ઠીક આપ્યો. અમને ઠીક ચેતાવ્યા. તમે ડાહ્યાપણ ભર્યો સ્વાર્થ એવી રીતે બતાવ્યો તેવો જ છે. નોકર આ-

વેતાલ— "રાજન્! બહુ સારું! ઘણુંજ સુંદર! "દેખાવડું પણ ખરું! આવું સુંદર મસ્તક મળ્યા "પછી શું જોવું ને શું વિચારવું? ખરેખર હું મને "ભાગ્યશાળી માનું છું. વાહ! માગતાંની સાથેજ "મળી ગયું."

વેતાલે રાજાના હાથમાં રાખેલ ખપ્પરમાંથી લોઢાની મોટી વિકરાળ છરી ખેંચી કાઢી. હર્ષથી નાચવા લાગ્યો ને કિલકિલાટ કરી ગુંજ્યો. હાથમાં છરી લઈ વેતાલ મોટા મોટા પગલાં ભરી પાસે આવી જાણે [illegible] લાગ્યો.

રાજા જરાય ભય પામ્યો નહીં થોડીવાર સામું જોઈ ધીરજથી વેતાલને કહ્યું.

"એ દેવતાઈ હથીઆર અમારા જેવાના સ્પર્શને "લાયક નથી. મોટું કામ હોય તો એની જરૂર છે. "આપણ જેવા લોકો સામાન્ય કામમાં એની શી જરૂર "છે? એ તમારાજ હાથમાં ભલે રહી. આ મારી "નિર્દય તલવારજ તમારું કામ કરી આપશે."

એમ કહીને [illegible] ([illegible]) ને [illegible] તલવાર [illegible] ને [illegible] તલવાર [illegible] કાઢી. [illegible] તલવાર [illegible] [illegible]

કેવો થાય છે ?' એ સાંભળતાં અનીકો જાગ્યો કે ઉભો થઇ સાંભળતો હતો. ક્રોધ, ભય, વિગેરે સ્થાયિ ભાવો પણ શીઘ્રથી નાશી ગયા. સ્વર, મોં બગાડવું, મુછ, જાણું વિગેરે સાત્વિક ભાવો પણ સંગ છોડી ચાલ્યા ગયા. અદેખાઈ, મદ, હર્ષ, ગર્વ, ઉગ્રતા વિગેરે વ્યભિચારિ ભાવોએ આખા શરીરે આલિંગન દીધું. એ રીતે રાજ રમણીગને ભયંકર આકૃતિ વાળો દેખાવા લાગ્યો. અર્ધ ઉંઘ થયો ને જાગે તે કાળજુથી કોઇએ પકડી રાખ્યો હોય, કોઇએ બાંધી રાખ્યો હોય, કોઇએ થંભાવી દીધો હોય, તેમ જમણો હાથ આગળ ચાલી શક્યો નહીં. તિક્ષ્ણ ધાર છતાં તરવાર હાડકાની સાણસીથી પકડાઇ ગઇ ! લોહીમાંના કાદવમાં ખુચી ગઇ ! કે નાડીઓના દોરડાંથી બંધાઇ ગઇ ! જરાપણ આગળ કાપવા શક્તિમાન ન થઇ. "અરે ! આ શું ?" એમ વિસ્મય પામી ડાબે હાથે મુંડ પકડી. હાથમાંથી વાળનો ગુચ્છો છુટી ગયો; એટલે તે નીચે ઢળી પડ્યો. માથું નીચે રાખી તરવાર ખેંચવા લાગ્યો, અને ઉત્સાહથી તમામ શક્તિ વાપરી દીધી. જરા મૂર્છા જેવું જણાયું કે કોમળ, કર્ણપ્રિય, હૃદયની લાગણીવાળો, મારવા, પૂર્વક, દેવાંગનાઓનો 'હા હા' શબ્દ સંભળાયો.

૪ આલારુણુ વીંટી ને વરપ્રદાન.

શબ્દ અનુસારે જરા વાંસુ જોઈ દૃષ્ટિ ફેરવી તો પરિવાર સહિત રાજલક્ષ્મીનું દર્શન થયું. આકૃતિ ઉપરથી ઓળખી કાઢી, છતાં નિશ્ચય કરવા ધીરતાથી તેને પુછયું:—

"બાઇ! તું કોણ છો? કેમ આવીછો દેવ મંદિરમાં?

દેવી—"રાજન્! મને ઓળખતા નથી? દરેક રાજાઓને માન્ય રાજ લક્ષ્મી છું. તમને ઇષ્ટ આપવા આવી છું. બોલો, તમારે શું જોઇએ?" રાજાએ આદર પૂર્વક પ્રણામ કર્યા, ને હર્ષથી ધીમે ધીમે બોલ્યો—

"ભગવતિ! હું કૃતાર્થ થયો છું કે દુર્લભ છતાં તમારૂં પવિત્ર દર્શન પામ્યો, ને તમે ઇષ્ટ આપવાનું કબુલ્યું. દેવિ! મને તો ઇષ્ટ એજ છે કે—તમારા આ મુખ્ય અનુચર રાક્ષસ માટે આપવા કબુલેલું આ મસ્તક આપવા જતાં મારા બન્ને હાથ કોણજાણે શા કારણથી બંધાઇ ગયા છે, તે છુટા થાય. એનો સ્વાર્થ પુરો થાય એટલે દેણદાર મટી હું નિર્વાણ (આનંદ પૂર્વક મરણ) પામું."

દેવીનો રાજા ઉપર પક્ષપાત વધ્યો. આજુબાજુની સખીઓના મુખ આનંદપુલકિત થયાં. તે જોઇ દેવી અમૃત વરસાવતી હોય તેવી વાણીથી બોલી—

"નરેન્દ્ર! તું મારૂં સ્વરૂપ બિલકુલ જાણતોજ નથી, નહીંતર આમ ન બોલે. મારો પરિવાર હમેશ મારો અને આજ્ઞાંકિત હોય છે. રાક્ષસો મારી સામેગીરી ન આવી શકે તો મારો નોકર તો હોયજ શાનો?

જે આ વેતાલ તરીકે તને જણાય છે, તે રાક્ષસ નથી પણ મારા પ્રતિહારીઓનો અગ્રેસર મહોદર યક્ષ છે; માત્ર તારી પરીક્ષા કરવા આગળથી આવી આવું વિકૃતરૂપ દેખાડ્યું છે માટે હવે આ બાબતની ચિંતા છોડી દે, ને મરવાને ખોટો આગ્રહ પણ છોડી દે. તારો અભિલાષ હોય તે જાહેર કર. તારા આ વિવિધ સાત્વિક ગુણોએ અને પ્રયત્નોએ મારૂં મન વશ કરી લીધું છે. ઓ ડાહ્યા પુરૂષ ! બોલ તારે મારૂં શું કામ છે ? જલદી બોલ. શું તું નન્દનવનમાં દિવ્યક્રીડા અનુભવવા ઇચ્છે છે ? શું તું વિમાનમાં બેસી આકાશ ને પૃથ્વીમાં પર્યટન કરવા ઇચ્છે છે ? શું તું ભરતમુનિએ સ્વયં આવીને ભજવી બતાવેલું દિવ્ય નાટક તારા અંતેઉર ને મિત્ર રાજાઓને બતાવવા માગે છે ? અથવા તારી જે ઇચ્છા હોય તે બોલ. ”

રાજા—દેવિ ! બરાબર છે; તમારાથી શું બને તેમ નથી ? ઇંદ્ર પણ તમારી મહેરબાનીથીજ સ્વર્ગનું રાજ્ય ભોગવી રહ્યો છે. વાસુકિ તમારી મહેરબાનીથીજ ઉરગ કન્યાઓ સાથે સુખ ભોગવી પાતાળનું રાજ્ય ચલાવી રહ્યો છે. કુબેર પણ તમારી છાયામાં રહીનેજ નિધિનાથ થયો છે. સમુદ્ર પણ તમારા જન્મ પછીજ રત્નાકર થયો છે. એ બધાની વાત તો દૂર રહી પણ નિચ પ્રકૃતિની પણ ઘણી વ્યક્તિઓ તમારી મીઠી નજરથી જગતમાં મોટાઇ પામે છે. દારૂનો કટકો છતાં [illegible]ખ, સર્પની લાળોથી દૂષિત છતાં ચંદન, હલકા માણસે [illegible]ધો પકડ્યો હોય તો પણ સારા માણસો છોયા માટે છત્ર [illegible]સ્તક ઉપર ધારણ કરે છે. વારંવાર કલંકિત થયા છતાં ચં[illegible] મથની ઉપમાં તલવારને આપવી પડે છે. નિર્વંશના [illegible]ા છતાં ગાયનું લીલું છાણ વખાણવા લાયક ગણાય છે.

વધારે શું કહું ? તમે બીજી કામધેનું છો. કલ્પવૃક્ષ સાથે [illegible]ના છો માટે જંગમ કલ્પલતા છો. અચેતન ચિંતામણિ છો.

પ્રસન્ન થયેલા તમે શું નથી આપી શકતાં ? તમે ખરેખર આરાધકોનું કલ્યાણ કરીજ શકો છો. પણ તમે જે ઉત્તમ પ્રકારની ચીજો ગણાવી તેમાં મારૂં મન જરા યે નથી. મને તેમાંની કોઇ પણ વસ્તુની જરા પણ જરૂર નથી. પૂર્વભવના સુકૃતથી મળેલ આટલા વૈભવથીજ મને સંતોષ છે. મને કોઈ પણ દિવ્ય સુખની ઇચ્છાજ નથી. માત્ર મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હો, અને મને ઇષ્ટ આપી કૃતાર્થ કરવા ચાહતા હો તો-ઈક્ષ્વાકુ રાજાઓમાંનો હું છેલ્લો રાજા ન ગણાઉં, તેમજ મારી રાણી મદિરાવતીની વીરપુત્રજનનીમાં ગણત્રી થાય, એવું કરો," એમ કહી જરા શરમથી રાજાએ નીચું જોયું.

દેવી મંદમંદ હસીને બોલી:—

" રાજન્ !મદિરાવતીમાં તેં પુત્રની માંગણી કરી એ હું સમજી છું, પણ પુછવાનું એજ કે-આવી રીતે લાંબું લાંબું બોલવાનું શું કામ છે ? ' મદિરાવતિને પુત્ર આપો. ' એમજ કહેવું જોઈતું હતું. કદાચ સ્પષ્ટ બોલવાતી આ વાત તારી બીજી રાણીઓ જાણી જાય અને પુત્ર માગવા અમારી પાસે આવીને કદાચ અમને અકળાવે, આ શંકાથી આમ કરવું પડયું છે ? પણ મારા પરિજનમાં તારો કોઇ શત્રુ નથી, કે જે બીજી રાણીઓને કહે ને તારા ઉપર કોપ કરાવે. માત્ર આ મહોદરથી ચેતવાનું છે. પણ તેં ગુપ્તરીતે વાત કરી છતાં તારા વાક્યનો તાત્પર્યાર્થ એણે જાણી લીધો છે. એ ચપળ બધી વાત કહી દેશે, ને એ કુતુહળી તારા ઉપર દરેકની રીસ ચડાવરાવશે. બહુ મહેનતે બચાવ કર્યો છતાં કષ્ટ આવી પડયું !"

રાજા મશ્કરી સાંભળી જરા હસી મસ્તક ઉંચુ કરી બોલ્યો-" દેવિ ! સિધી રીતે કહેવામાં જરા શરમ આવી, તેથી એવી રચનાથી બોલ્યો, નહીં કે ભયથી. બાકી પુરંદરથી પણ બીતો નથી તો મહોદરથી તો કેમ બીઉ ? શું વાટ જુવે છે ? કાલ

જતી હોય તો ભલે આજ જાય. ગુપ્ત વાત એના પેટમાં ન ટકતી હોય તો તેઓને આ બધી વાત કહે. શોકયના ઉપર અદેખાઇને લીધે ભલે બધીએ રીસાય, ભલે પુત્રની માંગણી કરે. રીસાઇને કરશે શું ? હું મનાવવાનો નથી. માત્ર તમે આરાધક ઉપર જલ્દી ખુશી થઇ જાઓ છો. તેથી તમારી મને ચિંતા થાય છે. મદિરાવતી માફક તેઓને પણ તમારે પુત્ર આપવો પડે. તેની પીડા તમને છે. મને તો કાંઇ નથી. મને તો તમે નકામો ઓલવરાવો છો. ”

દેવી—“ રાજાજી ! બસ કરો. મશ્કરીમાં તમે મને જીતી લીધી. પણ તમે ચતુર છતાં છેતરાઓ છો. કેમકે મારી આટલી બધી મહેરબાની છતાં તમે કંઇ વિશેષ માગતા નથી. ઠીક, જે થયું તે ખરૂં. તમને ગમ્યું તે ખરૂં.

મારા પ્રસાદથી થોડા વખતમાં તમારે પુત્ર થશે. તે ત્રણ ભુવનમાં પ્રસિદ્ધ થશે, દરેક રાજા મહારાજાઓ તેના ચરણ કમળમાં પ્રણામ કરશે. તેના અંતઃપુરની રાણીઓની સેવા અઢાર દેશના ખંડીઆ રાજાઓની સ્ત્રીઓ કરશે. તે ચારે સમુદ્રને કાંઠે આવેલા પર્વતોના શિખર ઉપર જયસ્તંભ રોપશે. પોતાના પ્રતાપથીજ પૃથ્વીનું રાજ્ય કરશે, અને આગળ વધીને વિદ્યાધરોનો પણ રાજા થશે. જેનાં રાજ્યાભિષેક વખતે બે શરીર ધારણ કરી આઠ હાથ વતી બન્ને બાજુએ હું ખુદ ચામર ઢાળીશ. ”

“ સાંભળો ! એક વિશેષ વાત કહું છું. ચંદ્રાતપ હાર મારી પુજામાં તમે મુકેલો છે. તે હું તમને પાછો આપું છું. સારી રીતે સંભાળી રાખજો. તમારો પુત્ર નવ યૌવન પામે ત્યારે પહેરવા આપજો. યદ્યપિ મહા પુરૂષોને કદી પણ વિઘ્નો નડતા નથી, છતાં લોકનીતિ પાળવી જોઇએ, તેથી જ્યારે કોઇ ભયંકર અટવીમાં ફરતો હોય, જ્યારે કોઇ રણસંગ્રામમાં ઘુમતો હોય ત્યારે આ હાર તેની પાસે રહે એવું ખાસ કરવું.

મારી ધારણા નિર્વિઘ્ને ફળો. હવે જવાની અનુમતિ માગું છું.

પ્રસંગોપાત બહાર નીકળી છું, તેથી ત્રિકુટ, મલય વિગેરે પર્વતો ઉપર, ક્ષીરસાગર વિગેરે સમુદ્રોમાં, નન્દીશ્વર વિગેરે દ્વિપોમાં ફરીને પાછી પદ્મહ્રદ નામના મારા સ્થાનમાં જવાની છું. જા, હું તને પણ રજા આપું છું. ઘેર જા, અને રાજ્યની લગામ હાથ ધર. વિરહથી પિડા પામતી તારી પ્રિયાને દર્શન આપ, ને ખુશી કર. આજથી વ્રતનિયમની બેડી તોડી નાખું છું, જા સુખેથી જા.”

એમ કહી આંગળીમાંથી બાળારુણ વીંટી કાઢી, તેનો પ્રભાવ કહી, રાજાના હાથમાં આપી, ને દેવી એકદમ અદ્દશ્ય થઇ ગઇ.

---

૫. પુત્ર જન્મ.

દેવી અદ્દશ્ય થઈ. રાજા સ્તબ્ધ ઉભો રહ્યો. નોકરોએ એક ખુણામાં પાથરી રાખેલ દાભડાના સંથારા તરફ ગયો. તેના ઉપર બેઠો. પોતે દેવ થયો છે કે કેમ ? આ આખી દુનીયાં ફરી ગઇ છે કે શું ? શક્રાવતાર તીર્થે જવું, દેવનું દર્શન, તેની પ્રીતિ, હાર આપવો, ઇંદ્રે પોતનાં વખાણ કરવાં, મહોદરની ભયંકરતા, માથું કાપવા તૈયાર થવું, હાથ અટકી જવા, દેવીનું આવવું, તેના મીઠાં વચન, વર મળવાં, આ બધી બાબતોનો વિચાર કરતાં કરતાં વારવાર એની એજ બાબતની આવૃત્તિ કરતાં વિસ્મયમય, કૌતકમય, આશ્ચર્યમય, હર્ષમય, ગમ્મતમય, ઉત્સવમય, નિવૃત્તિમય, વૃદ્ધિમય, હાસ્યમય તે રાત્રી પુરી થઇ.

પરોઢીયું થયું એટલે ઉઠ્યો. શૌચથી પરવારી; આંગણામાં બાટલા[૭] પર બેઠો. પરિચારકોએ આંગણું સાફ કરી

મસકોથી પાણી છાંટી દીધું હતું; અને વિવિધ જાતના ફૂલો વેર્યાં હતાં. કેટલાક નોકરો ભિન્નભિન્ન કામે લાગ્યા હતા. તે વખતે દાર્શનિક પંડિતો, મહર્ષિઓ, મંત્રીઓ, સામંતો, ખંડીયા રાજાઓ, શેઠીઆઓ વિગેરે મળવા આવ્યા.

પ્રતીહારીને સૂચના આપી રેખા મંગાવી અંદર આવ્યા. એક પછી પ્રશ્ન પુછયો. એટલે શકાવતારે ગયા પછીનો તે બધો આખી રાતનો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. એક નોકરને હુકમ કરી તે હાર અને વીંટી મંગાવ્યાં; સર્વને દેખાડ્યા. તે દરેક બહુજ ખુશી થયા. મહેલે પધારવા વિનંતિ કરી એટલે મહોદધિ નામના ભંડારી તરફ જોયું. તુર્તજ હાથ જોડી નમ્ર થઇ આવ્યો ત્યારે તેને કહ્યું કે:—

"મહોદધિ! આ હાર સાચવીને ભંડારમાં મુકો. આ વીંટી, મર્યાદા ઓળંગી ગયેલા ઉદ્ધત રાજાઓને શિક્ષા કરવા ગયેલ સેનાપતિ વજ્રાયુધને મોકલો, અને તેની પાસે રહેલ વિજયવેગને કહેવું કે—" વિજયવેગ! આ વીંટી રાતના બાબતમાં યુદ્ધ પ્રસંગે કે સંકટ સમયે તારે વજ્રાયુધની આંગળીમાં પહેરાવવી. જાઓ."

મહોદધિ—"જી, એમ કરીશ."

રાજા પરિવાર સહિત બધા સાથે રાજગઢમાં ગયો. ત્યાં મંગળ ઉતારણાં અનુભવી, દરેક મંદિરે દર્શન કરવા નીકળ્યો. શકાવતારથી માંડીને અનુક્રમે આખા શહેરના મંદિરનાં દર્શન કર્યાં. ફરી રાજગઢમાં આવી હાથણી ઉપરથી ઉતર્યો. બેઠકમાં જઇ પલંગ ઉપર બેઠો. પાસેના પાટલા ઉપર બેસી કાનમાં કહ્યું, અને તસ્તોલામાં કોગળા કરી નાંખ્યા. સુગંધી સ્વચ્છ રૂમાલથી હાથ મોઢું લુછી નાંખ્યું.

જમવાનો અવસર થયો એટલે આહાર મંડપમાં ગયો. [illegible] કરી પાટ ઉપર બેસી જમી લીધું;

મેડી ઉપર દંતવલભીમાં જઈને બેઠો. થોડીવાર કેટલાક પંડિતો જોડે ચર્ચા કરી. થોડીવાર સુઈ ગયો. બે વાગ્યા પછી સભામાં જવાની તૈયારી થવા લાગી, સભામાં ગયો. દરેકના પ્રણામ સ્વીકાર્યા, દરેકના આશીર્વાદો સાંભળ્યા. અરજદારોની અરજીઓ સાંભળી. સાયંકાળે જમીને આંગણામાં મંડપ નીચે પરિવારકો સહિત બેઠો. ત્યાં મળવા આવ્યા તેમની મુલાકાત લીધી, અને પ્રસંગોપાત વાતચીત કરી. વખત થયો એટલે અંતઃપુર તરફ રવાના થયો હાથમાં દિવી લઈને અનેક અંતઃપુરના નોકરો એકઠી સાથે જુદા જુદા માર્ગ બતાવતા હતા. છેવટે દરેક રાણીઓને મળી મદિરાવતી પાસે ગયો.

કરી વ્રત-નિયમોથી કેમ નકામું આ સુખી ગાત્ર શુષ્ક બનાવ્યું ? "

મારા ખોળામાં સુનારા તમે પાથર્યા વિના ભોંયપર સુઈ આ ગુલાબ (સ્થલારવિન્દ) જેવા સુકુમાળ શરીરને કેમ ? આપ્યું ? ઉપવાસાદિક કરી બિચારી કેટને સંકોચતા ન ખરેખર સ્વભાવથીજ કઠીન સ્તનોને મદદ કરી છે. અહા ત મારૂં ભોળપણ ! શી અધીરાઈ ! "

એમ કહી વસ્ત્રાલંકારનો થાળ તુરતજ લઈ પોતાને હાથેજ વિલેપન કર્યું, અલંકાર પહેરાવ્યા, ચાંદલો કર્યો, મુકુટ પહેરાવ્યો, ઉપર કલગી બંધાવી એમ રાણીને શણગારી.

સ્વાભાવિક સુંદરતા સાથે અલંકારોની શોભાનું મિશ્રણ થવાથી રાજા એકી નજરે રાણી સામે જોવા લાગ્યો, પ્રેમનાં મોજાંમાંથી જન્મેલ સ્મરવિકારોને લીધે બમણી રમણીય જણાતી રાણીને આશ્લેષ આપી શય્યા તરફ લઈ ગયો, અને ત્યાંજ સુતો.

આકાશમાં ચંદ્ર વિરાજી રહ્યો હતો. તારાઓ ચમકી રહ્યા હતા, અને દીવાઓ ઝાકઝમાળ વિલાસ ભુવનમાં સળગી રહ્યા હતા.

પાછલી રાતે ધોળાં વસ્ત્ર ને ધોળા ફુલની માળા વિગેરે પહેરી રૂપાના પર્વત ઉપર બેઠેલી મદિરાવતીના સ્તનો ધાવતો આકાશમાંથી ઉતરી આવતો ધોળો ઐરાવણ હાથી સ્વપ્નામાં જોયો. જાગ્યો એટલે વહેલી ઉઠેલી રાણી પાસે ગયો ને બોલ્યોઃ-

" દેવી ! વડિલોની આશીષ તને ફળી. લક્ષ્મીદેવી પ્રસન્ન થઈ. તારે એક ચક્રવર્તિ પુત્ર થશે. "

બધું સ્વપ્ન વિસ્તારથી સંભળાવ્યું. રાણીએ શરમાતા શરમાતા ધ્યાન દઈને સાંભળ્યું. દરેક અંગે રોમાંચ થવાથી

તત્કાળ ગર્ભ ધારણ કર્યો હોય તેમ બમણી શોભવા લાગી. રાજા બહાર ગયા એટલે રતિ ઘરમાંથી નિકળી પોતાને કામે લાગી.

કેટલાક દિવસે ઋતુ સ્નાન પછી રાણીએ ગર્ભ ધારણ કર્યો નવ માસ પૂર્ણ થયા પછી પુત્રનો જન્મ થયો. સ્વપ્નાનુસાર હરિવાહન નામ રાખવામાં આવ્યું. ઘણા દિવસ સુધી મહોત્સવ પ્રવર્ત્યો.

૭ વર્ષ થયા એટલે દિવસે દિવસે સારા સારા શિક્ષક એકઠા કર્યા અને રાજ મહેલમાંજ તૈયાર કરેલી સુવ્યવસ્થ વાળી પાઠશાળામાં તેઓની પાસે અભ્યાસ કરવા ગોઠવણ કરી. સમગ્રશાસ્ત્ર નિપુણ થયો. ચિત્ર, સંગીત, વીણા વગાડવી, ધનુર્વિદ્યા વિગેરે કળાઓ શીખ્યો.

સોળ વર્ષનો થયો શરીરના અવયવો ખીલવા લાગ્યા ત્યારે સારા સારા માણસો મોકલી રાજાએ પોતાને મુકામે તેડાવ્યો. શહેરની બહાર એક **કુમારભવન** નામે મહેલ (બંગલો) કરાવી આપ્યો.

કુમારને યૌવરાજ્યાભિષેક કરવા ઇચ્છા થઇ, પણ કોઇ યોગ્ય તેવોજ વિનયી, આચારશીલ, શૂરો, અને ચતુર મિત્ર મેળવી આપવો, ને પછી યુવરાજપદવી આપવી. આ વિચારથી તેવા રાજકુમારની શોધમાં રાજા હતો. કેટલાક ચતુર રાજકુમારો તપાસવા સારા સારા લાયક માણસો પણ મોકલ્યા હતા.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ.

૧ કાંચી પર ઘેરો.

એક દિવસે પ્રાતઃકાળે રાજા સભામાં સુવર્ણ સિંહાસન ઉપર બેઠા છે. પાછળ અંગરક્ષકો ઉઘાડી તલવારે ખડા છે. બન્ને બાજુએ વારાંગનાઓ ચામર વીંઝી રહી છે. બાજુએ રાજમાન્ય પુરૂષો ઉચિતાસને બેઠવાઈ ગયા છે. કેટલાક મિત્ર રાજકુમારો સાથે પિતાને પ્રણામ કરવા આવેલો કુમાર હરિવાહન ચરણ આગળ બેસી ગયો છે. બીજા પણ અમીર ઉમરાવ, કેટલાક સામંતો, પોતપોતાને ઉચિત આસને બેસી ગયા છે. સોનાની છડી લઈ આવતી પ્રતીહારીએ પ્રસ્તુત પ્રસંગમાંથી દરેકનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

પ્રતીહારીએ રાજા સામે ઘુંટણીએ પડી હાથ જોડ્યા, ને વિજ્ઞપ્તિ કરી—

"મહારાજ! દંડાધિપતિ વજ્રાયુધનો દૂત શ્રી વિજયવેગ બહાર ઉભા છે, ને આપનું દર્શન ઈચ્છે છે. શો હુકમ છે?"

વિજયવેગનું નામ સાંભળી પોતે મોકલેલ આક્રમણ ચઢાઈ રાજાને યાદ આવી.

"અરે! આવવા દે, જલદી જાવ."

"જી." પ્રતિહારી બહાર ગઈ.

રાજા બારણા તરફ જોઈ રહ્યા. થોડી વારે એક ઉંચા દેહ અને આકૃતિવાળા પુરૂષે પ્રવેશ કર્યો. દૃષ્ટિ પડતાંની સાથે પોતે નીચા નમી પ્રણામ કર્યા.

"આવ! આવ!! વિજયવેગ આવ!!!" રાજાએ આદરથી બોલાવ્યો.

વિજ... આસન લીધું. રાજાએ ફરી પૂછયું. "કેમ છો વિજયવેગ ! દંડનાયક કુશળ છે ને ?"

"મહારાજ ! બહુજ સારી રીતે કુશળ છે. આપને પ્રણામ કહેવરાવ્યા છે, ભીમ, ભાનુવેગ વિગેરે મુકુટધારી રાજાઓએ પણ આપને પ્રણામ કહેવરાવ્યા છે." જરા આગળ આવી હાથ જોડી વિજયવેગે કહ્યું.

વિજયવેગ—"હજુર ! આપે દંડાધિપતિ તરફ જે એક વીંટી મોકલી હતી, તે તેણે આજદિન સુધી પોતાની પાસે રાખી હતી. દક્ષિણ દેશ તાબે કર્યા પછી મને સોંપી દીધી. હું અહીં લાવ્યો છું ને તે મહાદાધિને સોંપી છે."

રાજા—"એ સેનાપતિને કંઇ કામે લાગી ? એથી કંઇ ધોમને લાભ થયો ?"

વિજયવેગ—"દેવ ! એણે જે લાભ આપ્યો, ને ઉપકાર કર્યો તે કોણ કરી શકે તેમ છે ? સાંભળો મહારાજ:-

ગયે વર્ષે શરદ ઋતુમાં આપણા કટ્ટા દુશ્મન કુસુમશેખરને શિક્ષા કરવા સેનાધિપતિએ કુંડિનપુરથી કાંચી તરફ પ્રયાણ કર્યું; ને કાંચી જઈ પહોંચ્યા. કુસુમશેખર લડી શકે તેમ તો હતુંજ નહીં, માત્ર બધી સામગ્રી એકઠી કરી કિલ્લામાંજ ભરાઈ રહ્યો.

તેણે બહારનું પરૂં ઉજ્જડ કરી બાળી નાખ્યું. બહારના પાણીના પીયાવાઓનો નાશ કર્યો. ધાન્ય, ઘાસ, લાકડાં વિગેરે પુષ્કળ અંદર ભરી લીધું. સારાં સારાં માણસો બહાર સુરક્ષિત સ્થાને પહોંચાડી દીધા. અજાણ્યા માણસને આવવા દેવાની સખ્ત મનાઈ કરી. કિલ્લાની અંદર ચારે તરફ ઘોડેસવારોની ટુકડીયો સાવધાન થઈ ફરતી રાખી. કોઠાઓ ને વિદ્યાધરી (ચોખુણીયા કોઠા) ઉપર વિચિત્ર પ્રકારના યાંત્રિક શસ્ત્રો ગોઠવી મૂકયા જ્યાં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી સહાય માટે

ચારે તરફ છુપા જાસુસો તેણે મોકલી દીધા હતા.

આ બધી વાત પ્રણિધિ (એલચી) દ્વારા સેનાધિપતિના જાણવામાં આવી. તેથી સ્ફુરતાઈ ઝપાટાબંધ તેણે કોટને ફરતું સૈન્ય ગોઠવી દીધું; ને સખત રીતે પહેરો રાખ્યો. એકદમ દાઘીની સેના પણ કિલ્લાના દરવાજા તોડવા મોકલી દીધી. એવી રીતે ઘણા દિવસ કોઈવાર ઘોર ભયાનક, કોઈવાર હસવું આવે એવા હુમલાઓ કરવામાં આવ્યા. એક ફાંચી તોડવાની મહેનત કરે ને બીજો ફાંચીનો બચાવ કરવાની મહેનત કરે, આમ દિ ભરાયલા બન્નેનો મોઢ દંપતી શાકુક ઘણો વખત ગયો,

* * * * * *

વસંત પંચમીનો દિવસ હતો. સાંજે તંબુ બહાર પલંગ ઉપર દંડનાયક બેઠા હતા. અમે બધા હજુરીઆઓ પણ પાસે બેઠા હતા. તે (મદન) જાગરણનો દિવસ હોવાથી સ્ત્રીઓ ગીતો ગાતી ને રાસ લેતી હતી, તે સાંભળતાંમાં અમે તલ્લીન થઈ ગયા હતા,

પહોર રાત્રી વિતિ ગઈ હતી. તેવામાં આખા સૈન્યમાં ભારે કોલાહલ મચી રહ્યો. એકદમ અમારૂં ધ્યાન ખેંચાયું.

ખાટલા ઉપર ઝુલ નાંખી સુતેલા માવતોને કેટલાક " ઉઠો, ઉઠો, " એમ બુમ પાડી ઝુલ ખેંચતાં ખેંચતાં ઉઠાડવા લાગ્યા. કેટલાક અધિરા માણસો આમતેમ દોડવા લાગ્યા ને સિપાઈઓને તાકીદ આપવા લાગ્યા, કે–" રથ જોડો; હાથી શણગારો; ઘોડે સવાર થા; જલ્દી કર. કવચ પહેરી લે; તલવાર કેમ ભુલી ગયો ? લઈ લે. " જમાદારો પોતપોતાની ટુકડી સજ્જ કરવા લાગ્યા.

એ ભયંકર કલકલાણ સાંભળી વીરરસની મૂર્તિ સેનાપતિ ઝપાટાબંધ ઉભા થઈ ગયા. શત્રુ તરફના હુમલાનો વેગ

આવ્યો, કે તુરત ઢાલ તલવાર હાથ કર્યાં, યુદ્ધનો પોષાક પહેર બહાર નીકળ્યા.

બહાર નીકળી નજર કરી તો બે ઘોડેસવારો દોડી આવતા જણાયા. ઘોડાના દાબડા જોરથી પડતા હતા. ભગવા ફેંટાઓના છોગાના છેડા પીઠપર જોરથી અફળાતા હતા. એક હાથે ભાલો પકડ્યો હતો, ને બીજે હાથે ચાબુક ઉંચે પકડી રાખ્યો હતો. પાછળ ધુળના ગોટેગોટ ઉડતા હતા. ઘોડા ઉપર પલાણ પણ નાંખ્યુંજ ન હતું. લોકો રસ્તામાં પૂછતા કે "અરે શું છે? શું છે?"

"અરે! કાંડરાત! અરે કાચરક! જલ્દી બોલો, શું છે?" સેનાપતિએ પૂછ્યું.

ઘોડેથી ઉતરી પ્રણામ કરી બન્નેએ હાંફતાં હાંફતા જવાબ આપ્યો, "દંડનાથ! કાંચીના ઉત્તર દરવાજેથી શત્રુનું સજ્જ સૈન્ય બહાર આવ્યું છે. હવે લગભગ છે. અમને તણખલા માફક ગણતું અપારાબંધ આગળ વધે છે. તદ્દન નજીક છે. આ આવ્યું. આ સ્થિતિ છે. પછી આપને સુઝે તે ખરૂં."

"અરે! રથ લાવ." સેનાપતિએ ધાંટો પાડ્યો.

તુરતજ રથ હાજર કરવામાં આવ્યો. સેનાપતિ રથારૂઢ થયા. રણવાદ્યો વાગ્યાં, ને એકઠાં થઇ ગયેલ સૈન્ય સાથે તે છાવણીમાંથી બહાર નીકળ્યા. વ્યૂહ રચી આબાદ સ્થાને મોરચા માંડ્યો. જેમ જેમ પાછળ રહેલા ટુકડીના નાયકો સામંતો સહિત આવતા ગયા, તેમ તેમ દંડનાથને પ્રણામ કરી પ્રસન્નદૃષ્ટિથી હુકમ મેળવી દરેક પોતપોતાને સ્થાને ગોઠવાઇ ગયા.

લડાઈ.

બન્ને સૈન્યનો વિશાળ મેદાનમાં ભેટો થયો. યુદ્ધ શરૂ થઈ ગયું. હાથીની ઘંટાઓ સાંભળી સામાવાળાઓના હાથીઓ બૃંહિત (ગર્જારવ) કરવા લાગ્યા. ઘોડાઓ હણહણાટ કરવા લાગ્યા. વેગથી ચાલતાં રથોનાં પૈડામાં ચિત્કાર શબ્દ થવા લાગ્યો. તીર-કામઠાનો ટણત્કાર શરૂ થઈ ગયો. સુસકરતાં બાણો છુટ્યાં. ભં ભં કરતી ભેરીઓ વગડી. યોદ્ધાઓની ધમાચકડીમાં ઉડતી ધુળથી આકાશ છવાઇ ગયું. કોઇ કોઈનું મોઢું સુજતું નથી. એક બીજાને નજીક છતાં ઓળખી શકતાં નથી. ધનુષ્યની દોરીના ધમધમાટથી બાણ છોડ્યાની ખબર પડતી. તરુઆ ઉડવાથી ને ખડખડાટ થવાથી શસ્ત્રાશસ્ત્રિયુદ્ધનું અનુમાન થતું.

આ ભયંકર યુદ્ધમાં કેટલાક પડ્યા, કેટલાક મુઆ, કેટલાક ઘાયલ થયા, કેટલાક છાનીરીતે નાશી ગયા, છતાં બંન્ને તરફથી સજ્જડ હુમલાઓ થતાં ને યુદ્ધ ચાલુ હતું. જય, પરાજય વારાફરતી એક બીજાને લલચાવતાં ને નિરાશ કરતાં ને ફેર જુસ્સાથી યુદ્ધ ચાલતું હતું. અર્ધી રાત વીતી ગઇ, થોડી રાત વધારે વીતી, લગભગ રાતનો ત્રીજો ભાગ બાકી રહ્યો, તેવામાં એક શૌર્યની મૂર્તિ, સુંદર, યુદ્ધ રસિક રાજકુમાર શત્રુ સૈન્યમાંથી મોખરે ધસી આવ્યો. પોતાનાં પરાક્રમથી અને આજુબાજુના મિત્ર રાજકુમારોના સખ્ત પ્રયત્નથી ઝપાટાબંધ "વજ્રાયુધ! ઓ! વજ્રાયુધ!" એમ બોલતો તેની પાસે આવી પહોંચ્યો. "આ હું અહીં રહ્યો. આગ આવ, આગળ આવ." એમ કહી વજ્રાયુધે પોતાની તરફ તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું. બન્નેનું પરસ્પર ભારે ભયંકર યુદ્ધ થયું. થોડીવારે કુમાર બોલ્યો:

"વજ્રાયુધ! તમારા આ પરાક્રમથી હું બહુજ ખુશી થયો છું. મારું મન પણ આનંદમાં આવી જાય છે. હું બચપણથીજ અનેક યુદ્ધોમાં હાજરી આપતો આવ્યો છું. પણ આવી નવાઈ મને કદી લાગી નથી. બારવીબાર વખત પ્રયો-

જો પણ હવે આવ તારામાં શક્તિ હોય તેટલા જોરથી કર વા, બચાવ શસ્ત્ર, શક્તિ હોય તેટલા જોરથી બચાવ પણ કરજે. હં, બસ, ચલાવો."

કુમારે ધનુષ કંપાવ્યું, ને બાણો છોડયાં. એક પછી એક બાણ એવા ક્રમથી છુટયાં, કે આપણા સૈનિકોને મધમાખી માફક ચોંટયાં. સેનાપતિની છત્રી ઉપરથી જયલક્ષ્મી ઉતરી. ગભરાઈ ગયેલી તે ઘડીકમાં અમે બેસે, વળી ત્યાંથી ઉઠી બાજુ પર બેસે, ત્યાંથી ઉઠી બાજુ ઉપર, એમ વારંવાર સ્થાન બદ લ્યા કરે. આ સ્થિતિ જોઇ હું ગભરાઈ ગયો. "શું કરૂં ? શો ઉપાય ? હવે કોની મદદ મેળવવી ?" એમ ખડખડતો આમતેમ દોડવા લાગ્યો. એકાએક કંઈ યાદ આવવાથી હું આનંદમાં આવી ગયો, ને વજ્રાયુધ પાસે ગયો. તે વખતે શત્રુના બાણથી તેની ધ્વજા છત્ર તુટી ગયાં હતાં. અને ધનુષ પણ વધારે વખત ટકે તેમ ન હોતું. તુટવાની તૈયારીમાં હતું. મેં કહ્યું —

"દેવ નાથ ! બીજું હથીયાર છોડો.. આ અમોઘ શસ્ત્ર લ્યો. આથી બાહુમાં તાકાત આવશે. પછી શત્રુનું માન મર્દન કરો-"

એણે મારી સામે ડોળા કાઢ્યા ને ધુરકી નૂમ પાડી.—

"અરે દુષ્ટ ! ધનુષ લજવનાર ! દ્રવિડિયા ! દૂર ખસ, અહીં કેમ આવ્યો ? જો મારી શસ્ત્ર કુશલતા." તુરત તલ વારની મુઠપર હાથ મુક્યો, ને તે ખેંચવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. ખેંચતાં કંઇકવાર લાગી. ખરેખર તેને કાંઈ પણ ભાન ન હતું. તેનો હાથ ધ્રૂજતો હતો. એટલે તુરત મેં આપે મોકલેલ વીંટી પહેરાવી દીધી. આંગળીમાં જતાંની સાથેજ તેનો પ્રભાવ ફરી ગયો, કોઇ અપૂર્વ તેજ તેનામાં આવ્યું.

એ વીંટીમાંથી રત્નના કિરણો ચારે તરફ ફેલાવા લાગ્યા, તે કિરણો ફેલાયા કે શત્રુનું આખું સૈન્ય નિદ્રાધીન થઇ ગયું, હાથીના ગંડસ્થલમાં ખુંચી ગયેલ અંકુશો જોરથી ખેંચતાં માવતો એવી સ્થિતિમાં ઊંઘી ગયા. વિજય માળા પહેરાવવા

આખલી અપ્સરા સામું જેમ રહ્યા હોય તેમ કાંઈકી માંખેજ મોઢાંઓ થંભી ગયા. કેટલાકની મુઠ્ઠીમાંથી તલવારો નીચે ખણ-ખણાટ કરતી સરી પડી. કેટલા આંખો આડે હસ્તેજ શરમાઈ જઈ નીચી મુંડીએ હેઠે પડ્યા.

પેલો રાજકુમાર પણ જઝુમતો હતો, તે એમને એમ રથમાં સ્થિર થઈ ગયો.

---

૩. શત્રુ કે મિત્ર?

આ તરફ " મારો, મારો, દોડો, દોડો, પકડો, પકડો, " એવા કોલાહલ સાથે બમણા શૌર્યથી આપણું સૈન્ય આગળ વધવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યું. તેવામાં સેનાપતિનો સ્વર સંભળાયો. " જે શસ્ત્ર ચલાવે, તેને ઉત્તર કોશલાધિપતિના (મેઘના હનના) સોગંદ છે, સોગંદ છે. "

એ બોલતાં એકદમ રથ દોડાવી વચ્ચે માર્ગ કરી જેઓ રાજકુમારના રથ પાસે આવ્યા, ત્યાં તેને રથ ઉપર પડેલો જોયો. થોડીવાર સામે જોઈ રહ્યો. તેની હકીકત જાણવા, એક તેની ચામર વીંઝ નારીને પૂછ્યું.—

" બ્હેન ! આ કોણ છે ? કોનો છોકરો છે ? એનું નામ શું ? અમારા સૈન્યમાં પતંગીયા માફક બળી મરવા કેમ આવ્યો ? થોડીજ સહાયથી આટલું બધું સાહસ કેમ ખેડ્યું ? લડાઈ કરવા દિવસે કેમ ન આવ્યો ? પુરૂષાર્થી છતાં બાયલાની માફક કેમ રાત્રે છાપો માર્યો ? "

આંસુ લુછી નાંખી તે બોલી —

" મહાભાગ ! હું અભાગણી હવે શું કહું ! એની વાત શું કરૂં ! એની વાત હવે જવા દો. કહું તો પણ શું તે સાજો થાય તેમ છે ! ! ! તો પણ સાંભળો—" " સિંહલદ્વિપના મહારાજા ચંદ્રકેતુનો એ સમરકેતુ યુવરાજ કુમાર છે. પિતાની

બ્યો પણ હવે આજ તારામાં શક્તિ હોય તેટલા જોરથી કર મા, અભાવ શસ્ત્ર, શક્તિ હોય તેટલા જોરથી બચાવ પણ કરજે. છે; બસ, ચલાવો, ”

કુમારે ધનુષ કંપાવ્યું, ને બાણો છોડયાં. એક પછી એક બાણ એવા ક્રમથી છુટયાં, કે આપણા સૈનિકોને મધમાખી માફક ચોંટયાં. સેનાપતિની છત્રી ઉપરથી જયલક્ષ્મી ઉતરી. ગભરાઈ ગયેલી તે ઘડીકમાં ખભે બેસે, વળી ત્યાંથી ઉઠી બાહુ પર બેસે, ત્યાંથી ઉઠી બાહુ ઉપર, એમ વારવાર સ્થાન બદ લ્યા કરે. આ સ્થિતિ જોઇ હું ગભરાઈ ગયો. “શું કરૂં ? શો ઉપાય ? હવે કોની મદદ મેળવવી ? ” એમ બડબડતો આમતેમ દોડવા લાગ્યો. એકાએક કંઈ યાદ આવવાથી હું આનંદમાં આવી ગયો, ને વજ્રાયુધ પાસે ગયો. તે વખતે શત્રુના બાણથી તેની ધ્વજા છત્ર તુટી ગયાં હતાં. અને ધનુષ પણ વધારે વખત ટકે તેમ ન હોતું. તુટવાની તૈયારીમાં હતું. મેં કહ્યું —

“ દેવ નાથ ! બીજું હથીયાર છોડો.. આ અમોઘ શસ્ત્ર લ્યો. આથી બાહુમાં તાકાત આવશે. પછી શત્રુનું માન મર્દન કરો. ”

એણે મારી સામે ડોળા કાઢ્યા ને ઘુરકી બૂમ પાડી.—

“ અરે દુષ્ટ ! ધનુષ લજવનાર ! દ્રવિડિયા ! દૂર ખસ, વચ્ચે કેમ આવ્યો ? જો મારી શસ્ત્ર કુશલતા. ” તુરત તલ વારની મુઠપર હાથ મુકયો, ને તે ખેંચવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. ખેંચતાં કંઇક્વાર લાગી. ખરેખર તેને કાંઈ પણ ભાન ન હતું. તેનો હાથ ધ્રુજતો હતો. એટલે તુરત મેં આપે મોકલેલ વીંટી પહેરાવી દીધી. આંગળીમાં જતાંની સાથેજ તેનો પ્રભાવ ફરી ગયો, કોઇ અપૂર્વ તેજ તેનામાં આવ્યું.

એ વીંટીમાંથી રત્નના કિરણો ચારે તરફ ફેલાવા લાગ્યા, તે કિરણો ફેલાયા કે શત્રુનું આખુ સૈન્ય નિદ્રાધીન થઇ ગયું. હાથીના ગંડસ્થલમાં ખુંચી ગયેલ અંકુશો જોરથી ખેંચતાં માવતો એવી સ્થિતિમાં ઊંઘી ગયા. વિજય માળા પહેરાવવા

આવની અપ્સરા સામું જેમ જતા હોય તેમ હારેલી જાસેલ યોદ્ધાઓ ચંબી ગયા. કેટલાની મુઠ્ઠીમાંથી તલવારો નીચે ખણ-ખણાટ કરતી સરી પડી. કેટલા જોદ્ધા જમીન ઉપર ગરમાઈ જઈ મીચી મુઠ્ઠીએ દોડે પડ્યા.

પેલો રાજકુમાર પણ જઝુમતો હતો, તે એમને એમ રથમાં સ્થિર થઈ ગયો.

---

૩. શત્રુ કે મિત્ર !

આ તરફ " મારો, મારો, દોડો, દોડો, પકડો, પકડો, " એવા કોલાહલ સાથે ખમખુ ગોયંગી આપણું સૈન્ય આગળ વધવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યું. તેવામાં સેનાપતિનો સ્વર સંભળાયો. " જે શસ્ત્ર ચલાવે, તેને ઉત્તર કોશલાધિપતિના (મેઘવાહનના) સોગંદ છે, સોગંદ છે. "

એ બોલતાં એકદમ રથ દોડાવી વચ્ચે માર્ગ કરી પેલા રાજકુમારના રથ પાસે આવ્યા, ત્યાં તેને રથ ઉપર પડેલો જોયો. થોડીવાર સાગે જોઈ રહ્યો. તેની હકીકત જાણવા, એ તેની ચામર વીંઝ નારીને પૂછ્યું.—

" બ્હેન ? આ કોણ છે ? કોનો છોકરો છે ? એનું નામ શું ? અમારા સૈન્યમાં પતંગીયા માફક બળી મરવા કેમ આવ્યો ? થોડીજ સહાયથી આટલું બધું સાહસ કેમ [illegible] ! લડાઈ કરવા દિવસે કેમ ન આવ્યો ? પુરૂષાર્થી છતાં બાયલાની માફક કેમ રાત્રે છાપો માર્યો ? "

આંસુ લુછી નાંખી તે બોલી —

" મહાભાગ ! હું અભાગણી હવે શું કહું ! એની વાત શું કરૂં ! એની વાત હવે જવા દો. કહું તો પણ શું તે સાચે થાય તેમ છે !!! તો પણ સાંભળો—" " સિંહલદ્વિપના મહારાજ [illegible]નો એ સમરકેતુ યુવરાજ કુમાર છે. પિતાની

ગો પણ હવે આવ તારામાં શક્તિ હોય તેટલા જોરથી કર મા, બચાવ શસ્ત્ર, શક્તિ હોય તેટલા જોરથી બચાવ પણ કરજે, હું, બસ, ચલાવો."

કુમારે ધનુષ કંપાવ્યું, ને બાણો છોડયાં. એક પછી એક બાણ એવા ક્રમથી છુટયાં, કે આપણા સૈનિકોને મધમાખી માફક ચોંટયાં. સેનાપતિની છત્રી ઉપરથી જયલક્ષ્મી ઉતરી. ગભરાઈ ગયેલી તે ઘડીકમાં અહિં બેસે, વળી ત્યાંથી ઉઠી બાજુ પર બેસે, ત્યાંથી ઉઠી બાહુ ઉપર, એમ વારંવાર સ્થાન બદલ્યાં કરે. આ સ્થિતિ જોઇ હું ગભરાઈ ગયો. "શું કરૂં ? શો ઉપાય ? હવે કોની મદદ મેળવવી ?" એમ બડબડતો આમતેમ દોડવા લાગ્યો. એકાએક કંઈ યાદ આવવાથી હું આનંદમાં આવી ગયો, ને વજ્રાયુધ પાસે ગયો. તે વખતે શત્રુના બાણથી તેની ધ્વજા છત્ર તુટી ગયાં હતાં. અને ધનુષ પણ વધારે વખત ટકે તેમ ન હોતું; તૂટવાની તૈયારીમાં હતું. મેં કહ્યું —

"દેવ નાથ ! બીજું હથીયાર છોડો.. આ અમોઘ શસ્ત્ર લ્યો. આથી બાહુમાં તાકાત આવશે. પછી શત્રુનું માન મર્દન કરો."

એણે મારી સામે ડોળા કાઢ્યા ને ઘુરકી બૂમ પાડી.—

"અરે દુષ્ટ ! ધનુષ લજવનાર ! દ્રવિડિયા ! દૂર ખસ, વચ્ચે કેમ આવ્યો ? જો મારી શસ્ત્ર કુશલતા." તુરત તલવારની મુઠપર હાથ મુક્યો, ને તે ખેંચવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. ખેંચતાં કંઇંક્વાર લાગી. ખરેખર તેને કાંઈ પણ ભાન ન હતું. તેનો હાથ ધ્રૂજતો હતો. એટલે તુરત મેં આપે મોકલેલ વીંટી પહેરાવી દીધી. આંગળીમાં જતાંની સાથેજ તેનો પ્રભાવ ફરી ગયો, કોઇ અપૂર્વ તેજ તેનામાં આવ્યું.

એ વીંટીમાંથી રત્નના કિરણો ચારે તરફ ફેલાવા લાગ્યા, તે કિરણો ફેલાયા કે શત્રુનું આખું સૈન્ય નિદ્રાધીન થઇ ગયું. હાથીના ગંડસ્થલમાં ખુંચી ગયેલ અંકુશો જોરથી ખેંચતાં માવતો એવી સ્થિતિમાં ઊંઘી ગયા. વિજય માળા પહેરાવવા

આવતી અપ્સરા સાથે લઇ રહ્યા હોય તેમ ક્રોધી આંખેજ યોદ્ધાઓ થંભી ગયા. કેટલાકની મુઠ્ઠીમાંથી તલવારો નીચે ખણ ખણાટ કરતી સરી પડી. કેટલાં આંખો મીંચી દઈ, રસ્તોજ શરમાઇ જઈ નીચી મુંડીએ હેઠે પડ્યા.

પેલો રાજકુમાર પણ જઝુમતો હતો, તે એમને એમ રથમાં સ્થિર થઈ ગયો.

---

૩. શત્રુ કે મિત્ર ?

આ તરફ " મારો, મારો, દોડો, દોડો, પકડો, પકડો, " એવા કોલાહલ સાથે અમંગ્ર શૌર્યથી આપણું સૈન્ય આગળ વધવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યું. તેવામાં સેનાપતિનો સ્વર સંભળાયો. " જે શસ્ત્ર ચલાવે, તેને ઉત્તર કોશલાધિપતિના (એટલે નંદનના) સોગંદ છે, સોગંદ છે. "

એ બોલતાં એકદમ રથ દોડાવી વચ્ચે માર્ગ કરી પેલા રાજકુમારના રથ પાસે આવ્યા, ત્યાં તેને રથ ઉપર પડેલો જોયો. થોડીવાર સામે જોઈ રહ્યો. તેની હકીકત જાણવા, એક તેની ચામર વીંઝ નારીને પૂછ્યું.—

" બ્હેન ? આ કોણ છે ? કોનો છોકરો છે ? એનું નામ શું ? અમારા સૈન્યમાં પતંગીયા માફક બળી મરવા કેમ આવ્યો ? થોડીજ સહાયથી આટલું બધું સાહસ કેમ ખેડ્યું ? લડાઈ કરવા દિવસે કેમ ન આવ્યો ? પુરૂષાર્થી છતાં બાયલાની માફક કેમ રાત્રે છાપો માર્યો ? "

આંસુ લુછી નાંખી તે બોલી —

" મહાભાગ ! હું અભાગણી હવે શું કહું ! એની વાત શું કરું ! એની વાત હવે જવા દો. કહું તો પણ શું તે સાંભળ્યા તેમ છે ! ! ! તો પણ સાંભળો—" સિંહલદ્વિપના દારાવત ચંદ્રકેતુનો એ અમરકેતુ યુવરાજ કુમાર એ. પિતાની

ત્યો પણ હવે આવ તારામાં શક્તિ હોય તેટલા જોરથી કર ઘા, બતાવ શસ્ત્ર, શક્તિ હોય તેટલા જોરથી બચાવ પણ કરજે, હં, બસ, ચલાવો."

કુમારે ધનુષ કંપાવ્યું, ને બાણો છોડયાં. એક પછી એક બાણ એવા ક્રમથી છુટયાં, કે આપણા સૈનિકોને મધમાખી માફક ચોંટયાં. સેનાપતિની છત્રી ઉપરથી જયલક્ષ્મી ઉતરી. ગભરાઈ ગયેલી તે ઘડીકમાં ખભે બેસે, વળી ત્યાંથી ઉઠી બાહુ પર બેસે, ત્યાંથી ઉઠી બાહુ ઉપર, એમ વારવાર સ્થાન બદલ્યા કરે. આ સ્થિતિ જોઇ હું ગભરાઈ ગયો. "શું કરૂં ? શો ઉપાય ? હવે કોની મદદ મેળવવી ?" એમ બડબડતો આમતેમ દોડવા લાગ્યો. એકાએક કંઈ યાદ આવવાથી હું આનંદમાં આવી ગયો, ને વજ્રાયુધ પાસે ગયો. તે વખતે શત્રુના બાણથી તેની ધ્વજા છત્ર તુટી ગયાં હતાં. અને ધનુષ પણ વધારે વખત ટકે તેમ ન હોતું. તૂટવાની તૈયારીમાં હતું. મેં કહ્યું —

"દંડ નાથ ! બીજું હથીયાર છોડો. આ અમોઘ શસ્ત્ર લ્યો. આથી બાહુમાં તાકાત આવશે. પછી શત્રુનું માન મર્દન કરો."

એણે મારી સામે ડોળા કાઢ્યા ને ઘુરકી બૂમ પાડી.—

"અરે દુષ્ટ ! ધનુષ લજાવનાર ! દ્રવિડિયા ! દૂર ખસ, વચ્ચે કેમ આવ્યો ? જો મારી શસ્ત્ર કુશલતા." તુરત તલવારની મુઠપર હાથ મુકયો, ને તે ખેંચવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. ખેંચતાં કંઇકવાર લાગી. ખરેખર તેને કાંઈ પણ ભાન ન હતું. તેનો હાથ ધ્રૂજતો હતો. એટલે તુરત મેં આપે મોકલેલ વીંટી પહેરાવી દીધી. આંગળીમાં જતાંની સાથેજ તેનો પ્રભાવ ફરી ગયો, કોઇ અપૂર્વ તેજ તેનામાં આવ્યું.

એ વીંટીમાંથી રત્નના કિરણો ચારે તરફ ફેલાવા લાગ્યા, તે કિરણો ફેલાયા કે શત્રુનું આખું સૈન્ય નિદ્રાધીન થઇ ગયું. હાથીના ગંડસ્થલમાં ખુંચી ગયેલ અંકુશો જોરથી ખેંચતાં માવતો એવી સ્થિતિમાં ઊંઘી ગયા. વિજય માળા પહેરાવવા

આવતી અપ્સરા સામું જેમ રહ્યા હોય તેમ હારેલી આંખે જ યોદ્ધાઓ થંભી ગયા. કેટલાકની મુઠ્ઠીમાંથી તલવારો નીચે ખણખણાટ કરતી સરી પડી. કેટલા ઓજારો અરધે રસ્તે જ શરમાઈ જઈ બીજી મુઠીએ હેઠે પડ્યા.

જેની રાજકુમાર પણ જઝુમતો હતો, તે એમને એમ રથમાં સ્થિર થઈ ગયો.

---

૩. શત્રુ કે મિત્ર ?

આ તરફ " મારો, મારો, દોડો, દોડો, પકડો, પકડો, " એવા કોલાહલ સાથે બમણા શૌર્યથી આપણું સૈન્ય આગળ વધવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યું, તેવામાં સેનાપતિનો સ્વર સંભળાયો. " જે શસ્ત્ર ચલાવે, તેને ઉત્તર કોશલાધિપતિના (એમના હુનના) સોગંદ છે, સોગંદ છે. "

એ બોલતાં એકદમ રથ દોડાવી વચ્ચે માર્ગ કરી જેવા રાજકુમારના રથ પાસે આવ્યા, ત્યાં તેને રથ ઉપર પડેલો જોયો. થોડીવાર સામે જોઈ રહ્યો. તેની હકીકત જાણવા, એક તેની ચામર વીંઝ નારીને પૂછ્યું.—

" બ્હેન ! આ કોણ છે ? કોનો છોકરો છે ? એનું નામ શું ? અમારા સૈન્યમાં પતંગીયા માફક બળી મરવા કેમ આવ્યો ? થોડીજ સહાયથી આટલું બધું સાહસ કેમ ખેડ્યું ? લડાઈ કરવા દિવસે કેમ ન આવ્યો ? પુરૂષાર્થી છતાં બાયલાની માફક કેમ રાત્રે છાપો માર્યો ? "

આંસુ લુછી નાંખી તે બોલી —

" મહાભાગ ! હું અભાગણી હવે શું કહું ! એની વાત શું કરું ! એની વાત હવે જવા દો. કહું તો પણ શું તે સાંભળી શકાય તેમ છે !!! તો પણ સાંભળો—" ' સિંહલદ્વિપના મહારાજા ચંદ્રકેતુનો એ સમરકેતુ યુવરાજ કુમાર છે. પિતાની

જ્યો પણ હવે આજ તારામાં શક્તિ હોય તેટલા જોરથી કર મા, બચાવ ઘરજે, શક્તિ હોય તેટલા જોરથી બચાવ પણ કરજે. બસ, બસ, ચલાવો."

કુમારે ધનુષ કંપાવ્યું, ને બાણો છોડયાં. એક પછી એક બાણ એવા ક્રમથી છુટયાં, કે આપણાં સૈનિકોને મધમાખી માફક ચોંટયાં. સેનાપતિની છત્રી ઉપરથી જયલક્ષ્મી ઉતરી. ગભરાઈ ગયેલી તે ઘડીકમાં ખભે બેસે, વળી ત્યાંથી ઉઠી બાણ પર બેસે, ત્યાંથી ઉઠી બાહુ ઉપર, એમ વારંવાર સ્થાન બદલ્યા કરે. આ સ્થિતિ જોઇ હું ગભરાઈ ગયો. "શું કરૂં ? શો ઉપાય ? હવે કોની મદદ મેળવવી ?" એમ બડબડતો આમતેમ દોડવા લાગ્યો. એકાએક કંઈ યાદ આવવાથી હું આનંદમાં આવી ગયો, ને વજ્રાયુધ પાસે ગયો. તે વખતે શત્રુના બાણથી તેની ધ્વજા છત્ર તુટી ગયાં હતાં. અને ધનુષ પણ વધારે વખત ટકે તેમ ન હોતું. ત્રુટવાની તૈયારીમાં હતું. મે કહ્યું —

"દેવ નાથ ! બીજું હથીયાર છોડો.. આ અમોઘ શસ્ત્ર લ્યો. આથી બાહુમાં તાકાત આવશે. પછી શત્રુનું માન મર્દન કરો."

એણે મારી સામે ડોળા કાઢ્યા ને ઘુરકી બૂમ પાડી.—

"અરે દુષ્ટ ! ધનુષ લજાવનાર ! દ્રવિડિયા ! દૂર ખસ, અહીં કેમ આવ્યો ? જો મારી શસ્ત્ર કુશલતા." તુરત તલવારની મુઠપર હાથ મુકયો, ને તે ખેંચવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. ખેંચતાં કંઇકવાર લાગી. ખરેખર તેને કાંઈ પણ ભાન ન હતું. તેનો હાથ ધ્રુજતો હતો. એટલે તુરત મેં આપે મોકલેલ વીંટી પહેરાવી દીધી. આંગળીમાં જતાંની સાથેજ તેનો પ્રભાવ ફરી ગયો, કોઇ અપૂર્વ તેજ તેનામાં આવ્યું.

એ વીંટીમાંથી રત્નના કિરણો ચારે તરફ ફેલાવા લાગ્યા, તે કિરણો ફેલાયા કે શત્રુનું આખું સૈન્ય નિદ્રાધીન થઇ ગયું. હાથીના ગંડસ્થલમાં ખુંચી ગયેલ અંકુશો જોરથી ખેંચતાં માવતો એવી સ્થિતિમાં ઊંઘી ગયા. વિજય માળા પહેરાવવા

આવતી અપ્સરા જાણું જેમ રમા રોષ તેમ કરેલી ખાંભેજ યોદ્ધાઓ થંભી ગયા. કેટલાની મુઠીમાંથી તલવારો નીચે ખણ-ખણાટ કરતી સરી પડી. કેટલા આવેશ ભરેલ રસ્તેજ શરમાઈ જઈ નીચી મુંડીએ હેઠે પડ્યા.

પેલો રાજકુમાર પણ ઝઝુમતો હતો, તે એમને એમ રથમાં સ્થિર થઈ ગયો.

---

૩. શત્રુ કે મિત્ર!

આ તરફ " મારો, મારો, દોડો, દોડો, પકડો, પકડો, " એવા કોલાહલ સાથે બમણા શૌર્યથી આપણું સૈન્ય આગળ વધવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યું. તેવામાં સેનાપતિનો સ્વર સંભળાયો. " જે શસ્ત્ર ચલાવે, તેને ઉત્તર કોશલાધિપતિના (એમના હનના) સોગંદ છે, સોગંદ છે. "

એ બોલતાં એકદમ રથ દોડાવી વચ્ચે માર્ગ કરી તેઓ રાજકુમારના રથ પાસે આવ્યા, ત્યાં તેને રથ ઉપર પડેલો જોયો. થોડીવાર સામે જોઈ રહ્યો. તેની હકીકત જાણવા, એણે તેની ચામર વીંઝનારીને પૂછ્યું—

" બ્હેન ! આ કોણ છે ? કોનો છોકરો છે ? એનું નામ શું ? અમારા સૈન્યમાં પતંગીયા માફક બળી મરવા કેમ આવ્યો ? થોડીજ સહાયથી આટલું બધું સાહસ કેમ ખેડ્યું ? લડાઈ કરવા દિવસે કેમ ન આવ્યો ? પુરૂષાર્થી છતાં બાયલાની માફક કેમ રાત્રે છાપો માર્યો ? "

આંસુ લુછી નાંખી તે બોલી —

" મહાભાગ ! હું અભાગણી હવે શું કહું ! એની વાત શું કહું ! એની વાત હવે જવા દો. કહું તો પણ શું તે સાંભળે થાય તેમ છે !!! તો પણ સાંભળો—" " સિંહલદ્વિપના મહારાજ ચંદ્રકેતનો એ સમરકેતુ યુવરાજ કુમાર છે. પિતાની

ઓ ! પણ હવે આપ તારામાં શક્તિ હોય તેટલા લોકો [illegible] મા, અકાળ મૃત્યુ, શક્તિ હોય તેટલા એથી વધારે પણ [illegible] હું મને, બચાવો."

કુમારે ખડ્ગ ઉપાડ્યું, ને ભાલું ઉગામ્યું, શેઠ પણ [illegible] બાહુ એના કમથી છૂટ્યો, કે આપણા સૈનિકોને [illegible] માફક ચીરવા. સેનાપતિની છાતી ઉપરથી ભાલાની [illegible] ગભરાઈ ગયેલી તે ઘડીકમાં અહીં બેસે, વળી ત્યાંથી ઉઠી બા[illegible] પર બેસે, ત્યાંથી ઉઠી બાજુ ઉપર, એમ વારંવાર સ્થળ [illegible] આ કરે. આ સ્થિતિ જોઈ હું ગભરાઈ ગયો. "શું કરું? શો ઉપાય? હવે કોની મદદ માગવી?" એમ [illegible] આમતેમ દોડવા લાગ્યો. એકાએક કંઈ યાદ આવ્યું [illegible] હું આનંદમાં આવી ગયો, ને નવાયુધ પામી ગયો. [illegible] શત્રુના બાજુથી તેની ધ્વજ [illegible] તુટી ગયાં હતાં. [illegible] પણ વધારે વખત ટકે તેમ ન હોતું. મુરલીની [illegible] મેં કહ્યું —

"હે નાથ ! ભીડ્યું દુર્ભાગ્ય [illegible] આ [illegible] [illegible] આવી બાજુમાં [illegible] [illegible] દર્શન કરો."

[illegible]

"અરે [illegible] ! [illegible] ! [illegible] ! [illegible] કેમ આવ્યો ? [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] લાગી. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

વિવાદમાં એનો પક્ષ લેવો. નવીન કોઈ શોધ તો ગ્રહ ને આગે વધેરી લેવો. મશ્કરીમાં કદી ટોણા ન મારવો. ખાનગી વાત ચીતમાં તેને ભેળવવો. રીસાયો હોય તો જાતે મનાવવો. ઓછવમાં આગળ લ્હાવો લેવા દેવો. શરૂ કરેલ કામ પુરૂં કરવા તેના વખાણ કરવા ને ઉત્સાહ આપવો. કોઈ કામમાં વાદ ન લેવો. હમેશ વિશ્વાસ રાખવો. આવી રીતે તારે તેનું મન મેળવવાનું છે. અને તમારી બન્નેની ગાઢ મૈત્રિ થાય તેમ ઈચ્છું છું. એજ તારો ભાઈ છે, મિત્ર છે, મંત્રી છે, મંત્રિ છે." એમ કહી રાજા આસન પરથી ઉઠ્યા. ને

"જેવી પિતાશ્રીની આજ્ઞા" એમ કહી સમરકેતુનો હાથ પકડી કુમાર પણ ઉઠી ઉભો થઈ બહાર નીકળ્યો ને મંદિરાવતીને મહેલે ગયો.

ત્યાં માતુશ્રીને પ્રણામ કરી બન્ને પોતાના મુકામ તરફ વળ્યા.

સ્નાનાદિકથી પરવારી ભોજન કરી ભોજનશાળાના બહારના ભાગમાં બેઠા હતા, તેવામાં રાજાના હુકમથી ગુંડિ નામના ન્યાયાધીશ હાથમાં નકશાનું ભુંગળું લઈ આવ્યા. કુમારને આશિષ દેઈ તે ભુંગળામાંથી નકશો કાઢી પહોળો કર્યો, ને ઉત્તર દિશાના દેશોની હદ બતાવી. "આટલા દેશ કુમારશ્રી! આપને ખાનગી ખર્ચ માટે આપવાનો મહારાજશ્રીનો હુકમ છે. અને આ હદમાંના અંગ વિગેરે દેશો કુમારશ્રી સમરકેતુને આપવાનો હુકમ થયો છે." એમ કહી નકશો સંકેલી ભુંગળામાં દાખલ કર્યો.

પાન સોપારી લઈ પ્રણામ કરી ન્યાયાધીશ ત્યાંથી ગયા. એમ બન્ને સાથે રહેવા લાગ્યા, અને છેવટે બન્નેની ગાઢ મૈત્રી જામી. રાજા હમેશ સમરકેતુને ઘણુંજ માન આપતા છતાં તેના મનમાં જરા પણ ગર્વ ન હતો. પરાક્રમ શિવાય બિજા બધા હરિવાહનના ગુણો તેણે ગ્રહણ કર્યા, ને પ્રીતિથી તથા ભક્તિથી રાજા માફક રાત દીવસ તેના સેવા કરતો હતો. હરિવાહન પણ તેના ઉપર ઘણોજ ખુશી રહેતો હતો. એમ બન્નેના દીવસો આનંદમાં જતા હતા.

" બાહ ! ભલે આવ્યા ! તારૂં પરાક્રમ સાંભળીને મારા કર્ણ આનંદિત થયા હતા ને આજે તારૂં આ રૂપ અને આકાર જોવાથી ચક્ષુ આનંદિત થયા છે. જગતમાં તને ધન્ય છે કે તારાથી હારી ગયેલા શત્રુઓ પણ પોતે જીત્યા હોય તેમ આનંદમાં આવી જઇ રાજસભામાં પોતાના વખાણ કરે છે. મહારાજ સિંહરેશ્વર પણ ધન્યવાદને પાત્ર છે કે– તમારા જેવા પુત્રને લીધે પુત્રવાન્ થઈ સમસ્ત પુત્ર વાળાઓમાં અગ્રગણ્ય થયા છે. તમારા જેવા એક પુરૂષ રત્નને પ્રાપ્ત કરી પાષાણુ રત્નોથી ભરેલ સિંહલદ્વિપની ભૂમિને પણ મારૂં મન ઇચ્છતું નથી. હું કૃતાર્થ થયો છું. મારી દક્ષિણ દેશ જીતવાની મહેનત ફળી છે. આજેજ મારા રાજ્યની શોભા વધી છે. આ સભા પણ આજેજ પુરેપુરી શોભે છે. બાલારૂણની ટી આપીને રાજલક્ષ્મીએજ મને બીજો પુત્ર આપ્યો છે. આ કુમારનો અને તારો આ રાજ્યમાં સરખો ભાગ છે. હવે અહીં સુખેથી રહે. તારૂં ચિત્ત અહીંજ સ્થિર કર. મનમાં માનતો નહીં કે ' મને શત્રુઓ પકડી લાવ્યા છે. તો કેમ રહું ? ' અહીં કોણ તારો શત્રુ છે ? અહીંનો દરેક વર્ગ તારી સેવામાં પાસેજ હાજર છે. માત્ર દક્ષિણ દિશા તરફનું આ રાજ્યની હદનું જંગલજ દૂર છે. રમવા, ખેલવા, કે ફરવા જવા માટે ગામડાંઓ પણ પાસે પાસેજ છે. બસ, હવે મન શાંત કર. તારી જે ઇચ્છા હશે તે થોડાજ વખતમાં અહીં પુરી કરવામાં આવશે. "

રાજાએ મુખ ફેરવ્યું, ને સમરકેતુ સામે જોઇ રહેલા કુમાર હરિવાહનની સામે જોઇ કહ્યું—

" બેટા ! આપણા કુટુંબીઓમાં સમાન ગુણવાળો કે અધિક ગુણવાળો પુરૂષ મારા જોયામાં ન આવ્યો તેથી આ કુમાર સમરકેતુનેજ હું તારો મિત્ર બનાવું છું. તમારે બન્નેએ હંમેશ સાથે રહેવું. તારા નોકરો બધા એની આજ્ઞા ઉઠાવે એવો બંદોબસ્ત કરજે, દાનાદિક ક્રિયાથી પુન્યનો સંચય બન્નેએ સાથેજ કરવો. રાત્રે પણ સાથેજ રહેવું. કષ્ટ વખતે છોડી ચાલ્યા ન જવું. તારી સારી સ્થિતિમાં પણ એને પુરો આદર આપજે. સરખે સરખા મળો ત્યાં એની મોટાઈ ... વી.

જાણે સૂતા ન હોતા હોય તેમ અખાનેના તાંતણાની ઝીણી ઝીણી ચાંચમાં લઇ હંસો આમ તેમ ફરી રહ્યા છે. ઉપર ગોઠવેલ ફૂવારામાંથી પાણી ઉછળી ઉછળીને ચંદ્રકાન્ત પથ્થરની ગરનાળીઓમાં થઈ ચારે તરફ ફરતું નીચે પોષ બંધ પડે છે, સૌ અંદર ગયા અને ફૂલની બનાવેલ બેઠક ઉપર કુમાર બેઠા પછી સૌએ પોતે પોતાને યોગ્ય આસન લીધું, તેમાં કેટલાક કવિ હતા, કેટલાક સાહિત્ય શાસ્ત્રના પંડિત હતા, કેટલાક પુરાણ, ઇતિહાસના જાણતા હતા, કોઇ કોઈ તો કથા કહેવામાં કાબેલ હતા, કેટલાક નાટકના શોખીન જીવડાઓ હતા, કેટલાક મન્મથ શાસ્ત્રના પણ જાણ હતા, પોશાક પહેરવામાં ચતુર હતા તે ઠાઠમાઠથી અત્રે પધાર્યા હતા, કેટલાક મશ્કરો હતા, કેટલાક બીજાના સ્વભાવ પ્રમાણે મીઠું મીઠું બોલનારા પણ હતા, કેટલાક ખુશામતીયા પણ હતા.

તેઓ સાથે પ્રથમ સંગીત-ચિત્રાલંકારવાળી કાવ્ય ગોષ્ઠી ચાલી તેમાં કેટલીક પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ પ્રહેલિકાઓ બોલાઈ: ચારૂ થઇ ગઇ છે, પ્રશ્નોત્તરોનું ચિંતવન ચાલી રહ્યું છે. પ્રબંધ અને ગંભીર ભાવાર્થ વાળી કેટલીક કવિતાની કડીઓનો વિચાર ચાલી રહ્યો છે, માત્રાચ્યુતકાદિ કાવ્યોનો ઉહાપોહ થઇ રહ્યો છે. તેવામાં હરિવાહન કુમારના હજુરી, ને કાવ્યમાં ગહન રસ મંજરીકે પાસે આવી કહ્યું—

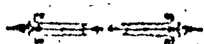
"કુમારશ્રી ! આ અવસરે હું વિજ્ઞપ્તિ કરવા ઇચ્છું છું. હું આશા રાખું છું કે જરા ધ્યાન આપી મને કૃતાર્થ કરશો.

ચૈત્ર સુદિ તેરશે કામદેવના મંદિર તરફ ગયો. અંદર જતાંજ આંગણામાં આંબા નીચે પડેલું એક પટ મારી નજરે પડયું, તે કોઇ ન દેખે તેમ મેં ઉપાડી લીધું. ને એસના છેડે બાંધી દીધું. પરબીડીઉ વાળ પડતું હતું. તેનું મુખ કમળના તાંતણાથી બાંધેલ હતું. બન્ને બાજુથી ઘટ્ટ ચંદનની લહેરી ચોંટાડેલ હતું. જરા ગરમી લાગવાથી ચંદન સુકાઇ કઠણ થઇ ગયું હતું. ઉપર કોઇ બાળાના સ્તનની ચંદનની છાપ હતી.

પેર આની એકાંતમાં તપાસ્યું આ કોનું હશે ? કોના ઉપર મોકલ્યું હશે ? એમ વિચાર કરી ચારે તરફ ધ્યાનથી

તૃતીય પરિચ્છેદ.

૧ મત્તકોકિલોદ્યાનમાં કાવ્યવિનોદ.

[પ્રિય વાચકો ! ચાલો. આજે સવારમાંજ રાજ મહેલે પહોંચી જઈએ. કેમકે ઉનાળાની ઋતુ હોવાથી કુમાર શ્રી હવા ખાવા મત્તકોકિલોદ્યાનમાં જવાના છે. બીજા પણ અનેક રાજકુમારો ત્યાં આવશે. રમત ગમ્મત ને વિનોદમાં બહુ મજા પડશે! ચાલો, જલ્દી ચાલો. જુઓ, તેઓ બન્ને કુમારો ઉઠીને શયન ગૃહમાંથી બહાર આવ્યા છે.]

બહાર આવી કુમાર અને સમરકેતુએ સ્નાન કર્યું. ભોજન લઈ વસ્ત્રાભૂષણ પહેરવાના ઓરડામાં જઈ યોગ્ય પોષાક પહેરી લીધા, ને હાથી ઉપર બેશી બન્ને મત્તકોકિલોદ્યાનમાં પહોંચી ગયા.

બગીચો સરયૂ નદીને કાંઠે કાંઠે આવેલો હતો. દરવાજે જઈ રાજકુમારો સાથે ફરતાં ફરતાં નદી કાંઠે ગયા, અને ત્યાં કાંઠે સર વિચિત્ર વિચિત્ર રચના વાળા અનેક લતામંડપો આવી રહ્યા છે. મંડપોમાં ઠંડક રાખવા નદી જલકણો વાયુ વેગનમાં ભરીને મોકલે છે.

કામદેવના મંદિરની બાજુએ એક અતિ શોભાયમાન છતાં કુમારના આજના આવવાથી વધારે શણગારેલો કુંજ મંડપ (જળ મંડપ) હતો. તે મંડપ એક આંબાવાડીની વચ્ચે હતો. કેળના થંભોની ભીંત બનાવી હતી. આગળના ભાગમાં ફૂલના ગુચ્છા લટકતા હતા. ભીંતો ઉપર કપૂરના ... કાંનજીના ચામરો ગોઠવી દીધા હતા. હરિચંદનની ... ના તોરણો બારણે બારણે બાંધી દીધા હતા. થાંભલે ... બરફની પુતળીઓ ગોઠવેલી છે. બારીએ બારીએ કાલાગુરુ ધૂપ ધમ ધમાટ કરી રહ્યો છે. રત્ન જડિત ... જોવામાં આવે છે. ભમરાઓ આમ તેમ ... ગુંજારવ કરી રહ્યા છે. ચિનાઈ કાપડના ઉલ્લોચ ...

પણ, હું આપને પ્રશ્ન કરૂં છું કે એના શોક ઉપર દયા બતાવવાથી શું? આખી દુનીયાજ એવી છે. કેટલાકનો શોક કરશો? જીવોને જ્યાં પ્રેમ ત્યાં સાથે દુઃખ લાગ્યુંજ છે. વિષયોપલોગ એવી પરિણામો આપી રહ્યો છે, ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ મનની આશાઓ નિષ્ફળ કરે છે. સર્વ શુભમાં વિઘ્ન તો આવ્યું જ સમજવું.

વળી, તે બીચારો શું કરે? દૈવેજ બિચારાનું ગિરસ્તુ ભોજન ખાવું લઇ લીધું છે. શું કરે? શો ઉપાય? વિદ્વાનોએ બુદ્ધિ બળથી ખોજ્યા છતાં નિરંકુશ અને પાપિ દૈવ દુષ્ટ હાથી માફક સ્વચ્છંદે પોતાની સત્તા બજાવ્યે જાય છે. એ પ્રતિકુળ હોય ત્યારે કોઇ તેને પ્રયત્નોથી કૃપાથી કુળ મેળવી શકતો નથી.

માટે હવે આ ચિંતા છોડો. એથી કંઇ લાભ નથી. કેવળ આપને માનસીક કલેશજ છે.

મને તો એમ લાગે છે કે આ બીલાડા જેવા મચ્છરકનોજ બધો વાંક છે, તેથી તેનો વિચાર કરવા જેવું છે. કેમકે પત્ર લાવનારીનો આવો વિચાર હશે કે 'આ પરણીદીઉં કોઈ ન દેખે તેમ આંબા નીચે મુકી રાખું, અને જ્યારે તે સુવાન યોગ્ય જોવા આવશે ત્યારે છેટે ઉભી રહી તેને બતાવીશ' એવા વિચારથી તેણે મુકી રાખ્યું હશે, ત્યાં તો વચ્ચેજ આણે ઉપાડી લીધું. ભગવાન કામદેવ દયા લાવી બન્નેનો સંબંધ થાય એવી ઘટના કરતા હતા, તેમાં આણે મોટું વિઘ્ન નાંખ્યું. અને બન્નેને સદાને માટે વિયોગી રાખ્યા. તેઓના આનંદમાં ભંગ પાડયો, રંગમાં ભંગ કર્યો.

અથવા એ મુર્ખનો શો વાંક? વાંક કુમારશ્રીનો છે—કે આવા અનીતિ કરનારને શિક્ષા કરતા નથી ને કેળવણી (શીખામણ) આપી સમજુ બનાવતા નથી.

અથવા કુમાર શ્રી શું કરે! ઘણી વાર સમજાવ્યા છતાં પણ એ હઠીલો માને એવો કયાં છે? જવાદો હવે એની વાત. અહીં કરેલા પાપનું ફળ જન્માન્તરે સ્વયં નરકમાં જઇ ભોગવશે.

પાન ખુલી કરીદે " આવી બીકથી, કે પોતાની [illegible] રચનાશક્તિનો નાયકને પરિચય આપવા આવો [illegible] રાખ્યો હોય એમ સમજાય છે. "

કુમારે કરેલ વ્યાખ્યાથી દરેક સભાસદો ચકિત [illegible] કુમારની પ્રશંસા કરવા લાગી પડ્યા. મજીરકે [illegible] વખાણ કરવામાં હદ વાળી.

વળી પાછા દરેક કાવ્ય વિનોદમાં પડ્યા. [illegible] ચુપ બેસી રહ્યો ને માથામાં કોઇએ [illegible] માર્યો હોય [illegible] ઘાલી બેશી રહ્યો. તેનું મોં પડી ગયું ને નીચા [illegible] પગના અંગુઠાથી જમીન ખણવા લાગ્યો. તેની આંખની [illegible] અશ્રુબિંદુથી ભીની થઈ ગઈ હતી.

---

૨ મીઠી મશ્કરી.

બિન પ્રસંગે સમરકેતુની આવી રીત ભાત જોઈ દરેક સભાસદો આશ્ચર્ય ચકિત થઇ ગયા ને એક બીજા સામે જોવા લાગ્યા "આશું? શું થયું હશે?" એમ ધીમે ધીમે રાજ પુત્રો લાગ્યા. "કુમાર! કેમ ચુપ બેસી રહ્યા છો? કંઇ [illegible] નથી કે શું? [illegible] જણાઓ છો. [illegible] નથી [illegible] [illegible] ચતુર [illegible] તેના સુવાક્ [illegible] [illegible] મૂક્યું ને [illegible] સંભાળ્યું—

"કુમારની [illegible] વ્યાખ્યાન [illegible] વખાણ કેમ [illegible] નથી? અમે તો વખાણ કરીએ છીએ, પણ [illegible] બુદ્ધિ હોવાથી ઉપર ઉપરથી સારૂં સારૂં જોઈ વખાણ કરવા [illegible] છીએ મરૂં તત્વ તો [illegible] જાણી શકે [illegible] [illegible] [illegible] હશે, તેથી કુમારને પણ પોતાના [illegible] ની [illegible] નિશ્ચય થાય.

[illegible] આંસુ કેમ આવી [illegible] કેમ [illegible] '[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]' એમ તેના ઉપર દયા આવી કે શું?

પણ હું આપને પ્રશ્ન કરું છું કે એના એક ઉપર દયા બતાવવાથી શું? આખી દુનીયાજ એવી છે. કેટલાકનો શોક કરશો? જુઓને જ્યાં પ્રેમ ત્યાં સાથે દુઃખ લાગ્યુંજ છે, વિયોગલોગ એની પરિણામો આપી રહ્યો છે. ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ મનની આશાઓ નિષ્ફળ કરે છે, સર્વે શુભમાં વિઘ્ન તો આવ્યુંજ સમજવું.

વળી, તે બીચારો શું કરે? દૈવેજ બિચારાનું નિરસું ભોજન પાત્ર લઇ લીધું છે. શુ થાય? શો ઉપાય? વિદ્વાનોએ બુદ્ધિ બતાવી છે છતાં નિરંકુશ અને પાપિ દૈવ દુષ્ટ હાથી માફક સ્વચ્છંદે પોતાની સત્તા બજાવે જાય છે. એ પ્રતિકુળ દૈવ સામે મોટા મોટા પ્રયત્નોથી કરાયેલાં કાર્ય ફળ મેળવી શકે તેમ નથી.

માટે હવે આ ચિંતા છોડો. એથી કંઈ લાભ નથી, કેવળ આપને માનસીક ક્લેશજ છે.

પણ તો કેમ લાગે છે કે આ બીચારા જેવા બાળકનોજ ખરો વાંક છે, તેનો તેનો વિચાર કરવા જેવું છે. કેમકે પત્ર લાવનારનો આવો વિચાર હશે કે 'આ પરણીતને કોઈ ન દેખે તેમ માળા નીચે મુકી રાખું, અને જ્યારે તે યુવાન થાતા લેવા આવશે ત્યારે છેટે ઉભી રહી તેને બતાવીશ' એવા વિચારથી તેણે મુકી રાખ્યું હશે, ત્યાં તો વચ્ચેજ આણે ઉપાડી લીધું. ભગવાન કામદેવ દયા લાવી બંન્નેનો સંબંધ થાય એવી ઘટના કરતા હતા, તેમાં આણે મોટું વિઘ્ન નાંખ્યું. અને બન્નેને સદાને માટે વિયોગી રાખ્યા. તેઓના આનંદમાં ભંગ પાડ્યો. [illegible]

અથવા એ સુપર્ણનો શો વાંક? વાંક કુમારશ્રીનો છે—? આવા અનીતિ [illegible] શિક્ષા કરતા નથી ને કેળવણી (શીખામણ) [illegible] સમજુ બનાવતા નથી.

અથવા કુમાર શ્રી શું કરે! ઘણી વાર સમજાવ્યા છતાં પણ એ હઠીલો માને એવો ક્યાં છે? જ્યારે દૈવ એનો સાથ. અહીં કરેલા પાપનું ફળ જન્માન્તરે સ્વર્ગ નરકમાં [illegible] ભોગવશે.

[illegible] આવો છોકરો, કે પોતાની [illegible]
[illegible] નામને પવિત્ર આપણા [illegible]
[illegible] છે. "

[illegible] લાગી ગયા. [illegible]
[illegible]

[illegible] કામ [illegible] ગયા. [illegible]
[illegible] આપણામાં [illegible]
[illegible]
[illegible] આપણા [illegible] તેથી [illegible]
[illegible]

[illegible]

૩. વિજય યાત્રા.

આપ સર્વના જાણવામાં છે કે સિંહલદ્વીપમાં ચંદ્રકેતુ નામે રાજા રાજ્ય કરે છે. તેની રાજધાનીનું શહેર રંગવાળા છે, અને તેમનો હું પુત્ર છું.

કેટલાક વખત થયાં સુવેલ પર્વતની આસપાસના [illegible] રાજાઓ ખંડણી આપતા નહીં ને ઘણી વખત [illegible] તેઓને જેર કરવા માટે [illegible] રાજાએ [illegible] હુકમ આપ્યો.

[illegible]

હું [illegible]

[illegible]

[illegible]

પણ પેલા બન્ને આશકમાશુકને શોધી કાહાડવા જોઇએ. અને બન્નેનો મેળાપ કરાવવો જોઈએ. કેમકે “ એ બિચારા વિયોગ દુઃખથી ઝુરી મરશે “ આવી ચિંતા આપના હૃદયમાં થઈ રહી છે. તે શાંત પામો.”

કમળગુપ્તનું બોલવું સાંભળી હરિવાહન સિવાય દરેક સભાસદો હસી પડ્યા.

હરિવાહન—“ કમલગુપ્ત! કેમ આ નકામું હાસ્ય? ”

એમ કહી કુમારે સમરકેતુ સામે જોયું ને કહ્યું—

“ વ્હાલા મિત્ર! આનંદ પ્રસંગે આપ કેમ શોકાતુર થયા છો? તમારૂં મોં કેમ લેવાઇ ગયું છે? જરાએ હસતા નથી. પ્રાચીન કવિઓની મધુર કવિતાઓ શું તમારા કર્ણને આનંદ નથી આપતી? આમ લમણે હાથ દઈ [illegible] કેમ બેઠા છો? હું વ્યાખ્યાન કરતો હતો ત્યારે તમારા [illegible] બનેલ તેવોજ બનાવ તો યાદ નથી આવ્યો ને? [illegible] ની માફક તમે પણ કોઈ સુંદરીના કટાક્ષ બાણથી વીંધાયા નથી ને? કોઈ ચતુરાએ સંકેત સ્થાન બતાવી તમને ખુશી [illegible] કે શું? તેણીને મળવાના [illegible] માં વિધિ દોષથી કે કાંઈ પરવશપણાથી નિષ્ફળ નિવડ્યા જણાઓ છો.”

કુમારે આદર લાવથી પૂછ્યું એટલે રૂમાલવતી આંખો ને મોં લુછી નાંખી થોડીવાર શાંતિલઇ શોકાતુર ચ્હેરે સમરકેતુએ કહ્યું—

“ કુમાર! તમારી બુદ્ધિ વ્યાપક છે. એ હુ જાણું છું પણ મારા મનમાં આશ્ચર્ય થાય છે કે–બીજાના મનની ધારણા તમે શી રીતે જાણી શકો છો? એ તમે કયાંથી શીખ્યા? હું હવે શું કહું? તમેજ ટુંકમાં મારા દુઃખની હકીકત કહી દીધીછે, મારે માત્ર વિસ્તાર કરવો બાકી છે. તે કરવાનું આપે ફરમાવ્યું તો છાતી કઠણ કરી હું કહેવા તૈયાર છું, પણ વાત લાંબી છે. ટુંકામાં કહી શકાય તેમ નથી. વિસ્તારથી કહીશ તો પછી બીજા કામ થઈ શકશે નહીં. તોપણ સાંભળવાની ઘણીજ ઇચ્છા હોય તો કહું છું. સાંભળો—

જે બીજા ખલાસીઓ કરતાં જુદો પડે છે એમ નથી. બીજા પણ પુરુષને લગતા ગુણોથી જુદો પડે છે. ક્યાં એનું ધૈર્ય, બોલવાની ચાલાકી, ને ક્યાં એનો બુદ્ધિવૈભવ, સાંભળો. એની ટુંકામાં હકીકત કહું.

---

૪. સુંદરી પ્રિયદર્શના.

સુવર્ણદ્વિપમાં મણિપુર શહેર છે. ત્યાં વૈશ્રવણ નામે એક વહાણવટુ કરનારો વેપારી રહે છે. તેને વૃદ્ધાવસ્થામાં તારક નામનો છોકરો થયો, તે છોકરાની માનું નામ વસુંધરા હતું. છોકરો બહુજ ચાલાક અને દેખાવડો હતો. એનું નાનપણમાંથી દરિયાઈ ખાતું હતું.

જ્યારે તે જુવાન થયો, ત્યારે બીજા વહાણવટી વેપારીઓ સાથે એક વહાણ લઈ આ રંગશાળામાં આવ્યો.

આપણા શહેરમાં જળકેતુ નામે એક ખલાસી રહે છે. બહુજ ચતુર અને ખલાસીના કામમાં કાબેલ છે. ખલાસીઓનો તે ઉપરી છે. સમુદ્રમાં મુસાફરી કરતાં તેને કોઈ એક બાલિકા હાથ લાગી. તેને આણે બચાવી લીધી અને પોતાને ઘેર લઈ આવી પુત્રી તરીકે ઉછેરી મોટી કરી. જેમ જેમ યૌવન પામતી ગઈ, તેમ તેમ તેના રૂપ પ્રમાણે તેનું બદન ખીલતું ગયું, તેથી જોનાર જુવાનોને ભાન ભૂલાવતી હતી. તેનું નામ પ્રિયદર્શના હતું.

જ્યારે તારક રંગશાળામાં આવ્યો ત્યારે સહેજ વાતચીતમાં જળકેતુ સાથે મૈત્ર થઈ. ધીમે ધીમે બન્નેનો પરિચય વધ્યો. ચતુર તારકથી જળકેતુ અંજાઈ જતો હતો. જ્યારે બન્નેની પ્રીત બહુજ વધી ગઈ ત્યારે પરસ્પર ભેટો મોકલવા લાગ્યા. કેમકે ભેટો આપવાથી અને લેવાથી પ્રીતિ વધે છે. આમ કેટલોક વખત ચાલ્યું.

એક દિવસે ભાન ભાગે તેવો હાર જળકેતુએ વસ્ત્રાભરણને પહેરી કિંમતી એક હાર ગુંથ્યો હતો. તે હાર તેના પોતાના મિત્ર તારકને જોવાનું મન થયું અને ઘેરે

"બેટા ! પ્રિયદર્શના ! આ હાર લઇ તું મારા મિત્ર તારકને ત્યાં જા. તેમને આપી આવ."

પ્રિયદર્શના—"ઠીક, બાપૂ" એમ કહી ભરયૌવના પ્રિયદર્શના હાર લઈ અપ્સરાઓને વિલાસથી લજવતી તારકને ઘેર પહોંચી.

તારકને તેણે પ્રથમજ જોયો તેનો અનુરાગ તેના ઉપર દૃઢ બંધાઇ ગયો. પિતાએ મોકલેલ ભેટણું તેણે રજુ કર્યું. ચતુર તારકે તેનો સત્કાર કર્યો, ને ભેટ સ્વીકારી. થોડો વખત ત્યાં રહી પોતાને ઘેર ગઈ.

આવી રીતે ગમે તે કામના બાનાથી વારે વારે તારકને ત્યાં આવતી હતી. તેનું દર્શન કરી પ્રેમસાગરમાં અમૃતમય સ્નાન કરતી હતી.

એવાજ કારણ સર એક દિવસે પ્રિયદર્શના તારકને ત્યાં ગઈ. પણ તારક ઘેર ન હતો. કંઇ કામસર બહાર ગયો હતો. તેની વાટ જોતી પ્રિયદર્શના ત્યાંજ રહી અને કેટલીક સમાન વયની સખીઓ સાથે [illegible]શીમાં ગમ્મત ઉડાવતી હતી.

તારક એક દમ [illegible] આવ્યો. પ્રિયદર્શના ભયથી નાઠી અને દાદરા પાસે [illegible] પડી. [illegible] તારકે તેનો કુણો જમણો હાથ નરમાશથી પકડી રાખ્યો. [illegible] સ્વસ્થ થઈ એટલે હાથ મૂકી દીધો. ને મીઠે અવાજે કહ્યું—

"સુંદરિ ! સરખી [illegible]માં તને ડેશ [illegible] ? શાંત થા, આ તારૂં વસ્ત્ર છાતી પરથી [illegible] ગયું છે. સરખું રાખ. તારી વિસંસ્થુલાવસ્થામાંથી છુટી થા. [illegible], ને ઘેર જા"

જે વખતે તારકે તેનો હાથ પકડ્યો તેજ સમે ઉત્પન્ન થયેલા કામદેવે ધનુષ્ય ચઢાવ્યું અને ભયને ક્યાંય નસાડી મુક્યો. તેના હૃદયમાં પહેલાં કરતાં તારક તરફ નવીન અનુરાગ ઘણોજ વધ્યો હતો.

અવસર મળ્યો જાણી [illegible] માફક કટાક્ષથી તારક સામે જોઈ જરા હસી જવાબ આપ્યો—

" કુમાર ! તેં મારો પાણિ (હાથ) ગ્રહણ કર્યો (પકડ્યો) છે, તો નિસ્પૃહ હું મને પોતાને કઈ રીતે બુદ્ધિમાં લાવું ? અને આ ઘરથી બીજે ઘેર કેમ (શા માટે) જાઉં ! અત્યારે તો તમારા ઘરેજ મને આશ્રય આપ્યો છે."

એટલું કહેતાં કહેતાં તેના મુખ પર શરમના શેરડા પડ્યા. શરમથી નીચું જોઈ જરા મોં મલકાવતી પગના અંગુઠાથી ભોંય ખણવા લાગી.

જ્યારે પ્રિયદર્શનાએ આવો પોતાનો વિચાર જાહેર કર્યો, ત્યારે તેની શોભા અમણી વધી ગઈ હતી. અને તે તારકને સંપૂર્ણ રીતે લોભાવવા બસ હતી. વળી અમૃત જેવા તેણીના કુંભસ્થળથી અને ચતુરાઈ ભરેલા ગંભીર વચનોથી તેણે કરેલ આત્મસમર્પણ સાંભળી તારક લટ્ટુ બની ગયો હતો.

હસતાં હસતાં તેણે બાથમાં લીધી, – ગાલ સાથે ગાલ ઘસતાં બોલ્યો.

" સુંદરિ ! બીજે ઘેર ન જવું એવોજ તારો નિશ્ચય હોય તો એકલું ઘર તો શું, પણ મારું ધન, મારા રત્નો, મારા વાહનો, મારો સેવક વર્ગ, મારું શરીર, મારું મન મારી ઇંદ્રિયો ને મારા પ્રાણ, પણ તારાજ છે. તે દરેક સ્વીકારી તેઓનું ગૌરવ વધાર."

તારકે વિચાર કર્યો કે " હલકા કુળમાંથી પણ કન્યા રત્ન લઈ શકાય છે. " એવું નિતિશાસ્ત્રોનું વચન સંભળાય છે. તો શો વાંધો છે ? કંઈ અડચણ નથી એમ વિચાર કરી હૃદયમાં સળગતા મદનાગ્નિને સાક્ષીએ રાખી. ફરીથી તેણે તેનો પાણી ગ્રહણ કર્યો, જેવી રીતે પારાશર મુનિએ યોજનગન્ધાનો કર્યો હતો તેમ.

તે દિવસથી તેઓનો વખત રમત ગમ્મત, હસ્રા મશ્કરી, રીસામણાં મનામણાંમાં જતો હતો. ઘરના કામકાજ છુટા મૂક્યાં હતાં.

કોઈ એકાએ બાતમી આપી કે—

વહાણ ભાંગવાથી સમુદ્રમાં ડુબતી કોઈક વણઝારાની એ છોકરી જળકેતુએ મોટી કરી છે.

" બેટા ! પ્રિયદર્શના ! આ હાર લઇ તું મારા મિત્ર તારકને ત્યાં જા. તેમને આપી આવ. "

પ્રિયદર્શના—" ઠીક, બાપૂ " એમ કહી ભરયૌવના પ્રિયદર્શના હાર લઈ અપ્સરાઓને વિલાસથી લજાવતી તારકને ઘેર પહોંચી.

તારકને તેણે પ્રથમજ જોયો તેનો અનુરાગ તેના ઉપર દૃઢ બંધાઇ ગયો. પિતાએ મોકલેલ ભેટણું તેણે રજુ કર્યું. ચતુર તારકે તેનો સત્કાર કર્યો, ને ભેટ સ્વીકારી. થોડો વખત ત્યાં રહી પોતાને ઘેર ગઈ.

આવી રીતે ગમે તે કામના બાનાથી વારે વારે તારકને ત્યાં આવતી હતી. તેનું દર્શન કરી પ્રેમસાગરમાં અમૃતમય સ્નાન કરતી હતી.

એવાજ કારણ સર એક દિવસે પ્રિયદર્શના તારકને ત્યાં ગઇ. પણ તારક ઘેર ન હતો. કંઇ કામસર બહાર ગયો હતો. તેની વાટ જોતી પ્રિયદર્શના ત્યાંજ રહી અને કેટલીક સમાન વયની સખીઓ સાથે અગાશીમાં ગમ્મત ઉડાવતી હતી.

તારક એક દમ આવી ચઢ્યો. પ્રિયદર્શના ભયથી નાઠી અને દાદરા પાસે આવતાં આવતાં પડી કે તુરત તારકે તેનો કુણો જમણો હાથ નરમાશથી પકડી રાખ્યો. તે જરાવી સ્વસ્થ થઈ એટલે હાથ મુકી દીધો. ને મીઠે અવાજે કહ્યું—

" સુંદરિ ! સરખી ભોંયમાં તને ઠેશ ક્યાંથી વાગી ? શાંત થા, આ તારૂં વસ્ત્ર છાતી પરથી ખસી ગયું છે. સરખું રાખ. તારી વિસંસ્થુલાવસ્થામાંથી છુટી થા. સ્વસ્થ થા, ને ઘેર જા "

જે વખતે તારકે તેનો હાથ પકડયો તેજ ક્ષણે ઉત્પન્ન થયેલા કામદેવે ધનુષ્ય ચડાવ્યું અને ભયને ક્યાંય નસાડી મુકયો. તેના હૃદયમાં પહેલાં કરતાં તારક તરફ નવીન અનુરાગ ઘણોજ વધ્યો હતો.

અવસર મળ્યો જાણી પ્રૌઢા માફક કટાક્ષથી તારક સામે જોઇ જરા હસી જવાબ આપ્યો—

" કુમાર ! તેં મારો પાણિ (હાથ) ગ્રહણ કર્યો (પકડ્યો) છે. તો નિરંકુશ હું મને પોતાને કઈ રીતે સંભાળું ? અને આ ઘરની ભીંતો પણ કેમ (શા માટે) [illegible] અત્યારે તો નમાલા મહેલ અને આશ્ચર્ય આપ્યાં છે. "

એટલું બોલતાં રહેતાં તેના મુખ પર [illegible] [illegible] પડ્યા. શરમથી નીચું જોઈ જરા મોં મલકાવતી [illegible] [illegible] ખણવા લાગી.

જ્યારે પ્રિયદર્શનાએ આવો પોતાનો [illegible] [illegible] ત્યારે તેની શોભા અત્યંત વધી ગઈ હતી. અને [illegible] સંપૂર્ણ રીતે લાવણ્યવતી બની હતી. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને અનુરાગ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સંપૂર્ણ [illegible] તારક [illegible] બની [illegible] હતો.

[illegible] તેણે બાથમાં લીધી, — [illegible] [illegible] થયતાં બોલ્યો.

" સુંદરિ ! બીજે ફેર ન જવું એટલે જ તારો નિશ્ચય હોય તો તારું પરણો તો શું, પણ મારું ધન, મારા સ્નેહીઓ, મારા બાંધવો, મારો સેવક વર્ગ, મારું શરીર, મારું મન, મારી ઇંદ્રિયો ને મારા પ્રાણ; પણ તારાજ છે. તે દરેક સ્વીકારી તેઓનું ગૌરવ વધાર. "

તારકે વિચાર કર્યો કે " [illegible] કુળમાંથી પણ [illegible] રત્ન લઈ શકાય છે. " એવું નિતિશાસ્ત્રોનું વચન [illegible] છે. તો શો વાંધો છે ? કંઈ અડચણ નથી એમ વિચાર કરી હૃદયમાં સળગતા મદનાગ્નિને સાક્ષીએ રાખી ફરીથી તેણે તેનો પાણી ગ્રહણ કર્યો, જેવી રીતે પારાશર મુનિએ યોજનગન્ધાનો કર્યો હતો તેમ.

તે દિવસથી તેઓનો વખત રમત ગમ્મત, હાસ્ય [illegible] સામણાં મનામણાંમાં જતો હતો. ઘરના કામકાજ [illegible] મૂક્યાં હતાં.

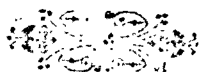
કોઈ બેહુએ ખબર આપી કે—

વહાણ ભાંગવાથી સમુદ્રમાં ડુબતી કોઈક વડનગરની [illegible] છોકરી જળદેવીએ મોટી કરી છે.

કોઇ [illegible]માં પણ હતા. રેતીવાળા ભાગમાં સીધા લાંબા [illegible] હતાં. દર્ભના ભાકામાં આડા અવળા હતા. ટેકરાપર છુટા છવાયા જણાતા હતા. ઝાડના મૂળમાં વળેલા હતા. કાદવવાળા ભાગમાં વાંકા ચુંકા હતા. નદી ઉતરવાની જગ્યાએ કોઈ કોઈ જ જણાતા હતા. પત્થરવાળી જમીનમાં તો હતાજ નહીં. આ રીતે તે એલામંડપની આજુ બાજુ પગલાઓ ઘણી વખત તપાસ્યા. છેવટે થાક્યો એટલે એક ઝાડ નીચે શરીરના સાંધા ઢીલા થઇ જવાથી પછડાઈ પડ્યો. આંખે અંધારા આવી ગયાં. પછી મનમાં વિચાર થયો— "શું કરૂં ? કોને પુછું ? ક્યાં જાઉં ? નિર્જન જંગલમાં એક વાર ફરીથી કઇ રીતે એને જોઉં ?" એમ વિચાર કરી આશામાં ને આશામાં ઉભો થયો. એક ઉંચા ટેકરા પર ચઢી ચારે તરફ જોવા લાગ્યો.

---

૩. તાપસ કન્યા.

તપોવનને ઉત્તર કિનારે કોલાહલ કરી કેટલાક જળપક્ષિઓનું ટોળું ઉડી જતું દૂરથી જોયું. આશ્ચર્ય પામી [illegible] ગયો, તે સ્થળ જોયું ને વિચાર કરવા લાગ્યો— "શેવાળનાં પોપડા દૂર ખસેડેલ છે. કમળની ડાંખળીઓ પરથી કમળ ડગલા સુધી લીધેલા જણાય છે. આટલા ભાગમાં આ કાદવ ઉપડવાથી મલીન થયું છે. કિનારાપર કેટલાક કુંદ કમળો પડ્યા છે, અને રસ્તામાં પાણીના બિંદુઓની હાર ચાલી છે, તેથી કોઈ કન્યાજ અહીં સ્નાન કરી પોતાને ઘેર ગયું હોય એમ જણાય છે."

તે પાણીના બિંદુઓ તરફ ધ્યાન રાખી થોડેક દૂર ચાલ્યો [illegible] એક મંદિર જોયું. કે જેના પાસેના [illegible] માંથી [illegible] ચાલીને હું [illegible] આવ્યો. [illegible] એ મંદિર [illegible]

અંદર જઈ દેવને નમસ્કાર કરી અગ્નિમી જડેલા નક્ષ્ઠના ગોખમાં બેઠો. ત્યાં અઢાર વર્ષની એક તાપસકન્યા જોઈ. તેણે હમણાજ સ્નાન કરેલું હતું. પૂજા સામગ્રી સહિત ભગવાન નાભિનંદનની સન્મુખ કંઈક દૂર પદ્માસને બેઠી હતી. સ્થિર થઇ હાથમાં માળા રાખી ફેરવતી હતી. ને મંદ મંદ મંત્રો ગણતી હતી. મંત્રનો પાઠ પુરો થઇ રહે એટલે મેરૂની પાસેથી અંગુઠાથી પાછી ફરતી હતી. પાણીથી ભીના વાળ તેના વાંસા પર છુટા પડ્યા હતા, તેમાંથી પાણીના બિંદુઓ ટપકતાં હતાં, તેણે વલ્કલ પહેર્યા હતા.

જપ વિધિ પુરો થયો એટલે ઉભી થઈ. હાથમાં ફૂલની છાબડી લઇ, ધીમે પગલે ભમતીમાં ગઈ ત્યાં અજિતાદિ જીનેશ્વરની પુજા કરી. પાછળ પાછળ એક પરિચારિકા જતી હતી.

મૂળ નાયકને પ્રદિક્ષણા આપી મારી સામે આવી ઉભી રહી. મારી સામે જોઈ મારો વેશ, મારી આકૃતિ જોઈ સત્કાર પૂર્વક બોલી—

"મહાભાગ! મારા જેવાના સુભાગ્યેજ આપ અહીં પધાર્યા છો, ઉઠો, હમેશાં સુખી આપના શરીરને જરા તસ્દી આપી થોડાક પગલાં મારી સાથે આવો. અમારૂં વનવાસીઓનું ઘર પવિત્ર કરો."

"ચાલો," એમ કહી, ઝરોખા પરથી ઉતરી તેની પાછળ પાછળ ત્રણ માળના પેલા મઠ પાસે આવ્યો. જ્યાં તે, કાલે ગંધર્વકને જોયો, ત્યાં હું ઉપર ગયો એટલે તે પણ ઉપર આવી. ખુંટી પર વલ્કલ લટકાવેલા હતાં. ભીંતની અઢાઅડ પથારી પડી હતી, તેના પર અક્ષમાળા મુકી હાથમાં કમંડળ લઈ હાથ પગ ધોઈ અર્ઘાદિ આપી મારો સંત્કાર કર્યો. એક ગાદલી લાવી તેનાપર બેસી મારો વૃત્તાન્ત પૂછ્યો. તે મેં જણાવ્યો. મારા તરફ તેનો પક્ષપાત વધ્યો.

તે વખતે હાથમાં ફળોની ટોપલી લઇ એક પરિચારિકા આવી એટલે મને કહ્યું—

"રાજપુત્ર! બપોર થવા આવ્યા છે. મારે મુખ્યપ્રભુ

ઘેર જઇને પણ તુરત પથારીમાં પડ્યા. ભોજનની વાત કરતા નથી, શિશિરોપચાર કરવાનુંયે કહેતા નથી, સખીઓની સામે જોતીયે નથી, પૂછવા છતાં અસુખનું કારણેય કહેતા નથી, ચિત્તજ્ઞોને પણ મૂર્ખ માની બેઠા છે, મીઠીમીઠી વાતો કરીએ તોયે ખીજે છે. માત્ર જે આ તળાવેથી આવ્યો હોય તે તરફ જવાનો હોય, જે ત્યાંની હકીકત કહેતો હોય, ત્યાં જવા માટે પ્રેરણા કરતો હોય, તેનેજ પાસે બોલાવે, તે પાસે બેસાડે, તેનીજ વાત સાંભળે." આવી તેની કાલ રે દશા હતી."

નિર્ભયપણે મલલસુંદરી બોલી—"જો એમ હોય, તેમાં કાંઇ નથી. એ તો અલ્પ વ્યાધિ છે. ત્યારે હવે જઇને નકામો વખત ગુમાવવાની જરૂર નથી. તું ઉઠ, ચાર ચણુને રવાને કરી દે, તું પણ જા, અને મારી વતી આટલુ કહેજે—"આજે શાસ્ત્રપારદૃશ્વા, કળાકુશળ, **કુમાર હરીશ્ચા હન**, કે જેના પિતા મારા પિતાને પણ માન્ય છે. તે અયોધ્ય પતિ રાજા મેઘવાહનના પુત્ર, દેશાવરથી અહીં આવી ચડેલ તેને આજ સવારે મેં જીનમંદિરમાં જોયા હતા. સ્વભાવથીજ સ્વચ્છ હૃદયવાળા તે મારા આગ્રહથી આજનો દિવસ ટક્યા છે–મારા મ્હેમાન થયા છે. તો આગ્રહ પૂર્વક ઘેર લાવીને પરમ બંધુ તુલ્ય તેને અહીં એકલા મુકીને શીરીતે આવું? એમ આવવું ઉચિતજ નથી. અને આ વિચાર કરીનેજ હું આવી નથી, તેથી મારે માથે નિઃસ્નેહતાનો દોષ મૂકતી ના.

જેનથી આખી રાત વિચારો કર્યાં, તેજ દેવી તિલકમંજરી હવે તારા જીવનની વિધાત્રી થઇ છે. તેં લેવા યોગ્ય લાભ લીધો છે, જન્મસત્તા મેળવી છે, ચિંતાનો ભાર ઉતારી નાંખ્યો છે. હવે સ્વતંત્ર છો.

લોપણું આટલું તારી પાસે માંગી લઉં છું—" ચપળતા છોડી દઇ, ઇંદ્રિયોનો તિરસ્કાર કરી, ચક્ષુઓના અધિકાર બહાર જઇ, નાગરિકનો આચાર સ્વીકારી, પંચ બાજુની ચપળતા અટકાવી, ઓ હૃદય! તેવી રીતે વર્તજે કે જેથી કરીને પ્રથમ દર્શનેજ ધૈર્યશિલ છતાંયે આજુ બાજુના ચતુર લોકોની નજરે હાંસીપાત્ર ન થાઉં.!!" એમ વિચાર કરતાં કરતાં કેટલા પ્હોર વિત્યા તે જણાયું નહીં; છેવટે તે ત્રિયામાની રાત લાંબી છતાં જલ્દી પુરી થઇ ગઇ.

પ્રાતઃકાળ થયો. એવામાં મારાપર પ્રીતિ રાખતા હોય એવા કોઇ દિવ્ય રૂપે અહિંથી મંગળ પાઠક પ્રમાણે નીચેનું (શ્લોક) બોલ્યા—

* મોટું મોટું સર્વ દેખાય ર્હેતું.
છોટું છોટું તારું છુપાય ર્હેતું.
ખાટું પાટું પણ પવિત્ર ર્હેતું.
નીચે નીચે દેખાન્ત સાહેજ ર્હેતું—૨

(રચિત)

રાજન્ હવે નિદ્રાકાથી જાગૃત થાઓ."

"અહો! પ્રાતઃકાળ થયો!" એમ કહી ઉઠ્યો, ને અરજ — ર દેવાલયે ગયો. ત્યાં આવશ્યકવિધિ કરી, સ્નાન કર્યું.

---

* यथादूर्वं मूर्च्छयनगति वृथा[illegible]
यथाहूरमं [illegible] त्यजामि दिव[illegible] ।
यथाद्रूर्वं [illegible] नलगुडगानां दिवसे
यथानिरं [illegible] पदं [illegible] ॥

શ્રી

થોડાં કમળ પુષ્પો લઇ તેજ જીનાયતનમાં ગયો. ભગવાન આદિનાથની ભાવભક્તિથી વિધિપૂર્વક પૂજા–સ્તવના કરી. એક-દરે કુલ પ્રાતઃકૃત્યથી પરવારી મલયસુંદરી પાસે થોડેક દૂર જઇ બેઠો.

તેવામાં તો હસતી હસતી ચતુરીકા આવી, ને ધીમે રહી કહેવા લાગી—કુમાર! તમારા ગુણો સાંભળી આશ્ચર્યચકિતા તિલકમંજરી આજ આ વખતેજ અહીં આવનાર છે. તેથી આપ કલ્યાણમૂર્તિને હાલ થોડો વખત અહીંજ બેસવા વિનંતી છે.”

એ એમ વાત કરતી હતી તેવામાં વાજીંત્રો સંભળાયા મનુષ્યોનો કોલાહલ સંભળાયો. ધોળાં સ્વચ્છ છત્રો જણાયાં આકાશમાં સોનેરી ધજાઓ ફરકવા લાગી. વારંગનાઓના દિવ્યઅંગરાગનો પરિમલ દિશાઓમાં વ્યાપ્ત થઇ ગયો. તે હાથણીપર બેઠી હતી, દશદિશાઓમાં દેહપ્રભા વિસ્તારતી હતી, શરીરે નવપલ્લવો મૂક્યા હતા, બે બાજુએ ચામરો વીંઝાતા હતા. ધીમે ધીમે આકાશમાંથી નીચે ઉતરી. વાહન પરથી ઉતરી. વિદ્યાધરીઓ આજુ બાજુ આવી હાજર થઇ ગઇ. તેઓ સાથે અમારાતરફ આવવા લાગી. આવી એકીટશે મને સંતોષ પૂર્વક જોઇ મલયસુંદરીની બાજુમાં બેઠી.

તે બેઠી, તેનું જાણે પાન કરતી હોયની, તેને જાણે ખોળામાં બેસાડવા ઇચ્છતી હોયની, ગાઢ આલિંગન આપવા ઇચ્છતી હોયની, સ્નેહાળ ચક્ષુથી ખુબ જોઇ, પીઠપર વારંવાર હાથ ફેરવી મલયસુંદરીએ સખેદ પૂછ્યું—

“પ્રીય સખિ! એક દિવસમાંજ તને આ શું થઇ ગયું? કહે તો, તને આવું અસુખ શાથી થયું? પાછું કારણ વિના શાંત પણ કેમ થઇ ગયું? અને સવારના પ્હોરમાંજ બીજું કામ છોડીને અહીં આવવાનું કેમ થયું?” એમ કહી મારી સામે જોયું. જ્યારે તેણે ઉત્તર ન આપ્યો એટલે ફરીથી મલયસુંદરી એને કહેવા લાગી—

"તિલકમંજરી! આ તરફ જરા વિશેષ આદરથી જો. તેજ આ શરતાર્થના રાજા મેઘવાહનના પ્રથમ પુત્ર કુમારહરિવાહન જેણે સકળ કળાઓ પ્રાપ્ત કરી છે, અને જેનો સ્વભાવ ચંદ્ર જેવો અમૃતમય છે."

તેણે તુરતજ લીલા પૂર્વક મારા તરફ જોયું, ને જાણે કુસુમ બાણની આંગુલિવલ્લી; જાણે શૃંગાર સાગરમાં ફરનારી સફરી, જાણે લાવણ્યચંદ્રોદયની દિગન્તોને ધોળનારી જ્યોત્સ્ના, રાગાગ્નિની જાણે ઉલ્કા, યૌવન યુવરાજની સવિભ્રમભ્રૂક્ષેપ પૂર્વકની જાણે આજ્ઞા, હર્ષથી ખીંચાયેલી, વિસ્મયથી વિકસિત, અભિલાષાએ પ્રેરેલી, લજ્જાએ વિષમ કરેલી, જાણે અમૃતવૃષ્ટિ, સુખની સૃષ્ટિ, એવી અંતઃકરણની પ્રીતિની સાક્ષિપુરનારી કટાક્ષદૃષ્ટિ મારા પર છોડી.

તેનું હૃદય કળી જતી જાણે બીજું હૃદય હોયની તેવી બાળ સખી, રૂપ વયે સમાન મૃગાંકલેખાએ મલયસુંદરીને હસતાં હસતાં કહ્યું.—

"હા, આપે કહ્યું તે બરાબર છે, કુમાર 'અમૃતમય' તે અમૃતમયજ છે, ખરેખર અમૃતમયજ છે, ચતુરિકાના મુખથી મહાભાગના નામાક્ષરો સાંભળતાંની સાથે એનનો અંતઃસંતાપ ક્યાંયનો ક્યાંયે નાશી ગયો."

મલયસુંદરી—(જરા હસીને) "મૃગાંકલેખા! એમાં નવાઇ શી? કેમકે મહાત્માઓનો મહિમાં અચિંત્ય હોય છે."

તિલકમંજરી સ્હેજ ગભરાઇ, નીચું જોઇ ગઇ પાછી આકાર ગોપવ્યો, ભયનો ત્યાગ કર્યો, ધૈર્ય ધારણ કર્યું, ચેષ્ટાઓ દૂર કરી, મનસિજ (કામદેવ) ના ઉલ્લાસો છૂપાવ્યા, પોતાની મહત્તાનો વિચાર કર્યો ને ઉચિતાચારનો વિચાર કરી સંતોલપણું પાછું હાથ કર્યું.

તાંબૂલદાયિકાના હાથમાંથી કોમળ કરકમળમાં તાંબૂલ લઇ જરા હાથ ત્રાંસો લંબાવી પોતાને હાથેજ મારા હાથમાં આપ્યું.

---

૪ રથનૂપુર ચક્રવાલ નગરમાં પ્રવેશ.

તેને ઉચિતાચાર પાળતી જોઇ અત્યંત હર્ષમાં આવી જઇ મલયસુંદરીએ મને કહ્યું—

"કુમાર! વત્સા તિલકમંજરી સકળ વિદ્યાધરોમાં સર્વ કળા નિપુણ છે, અને જયપતાકા પ્રાપ્ત કરી છે. જો કૌતુક હોય, તો, ચિત્રકળા. સંગીત, નાટ્ય, અભિનય, નૃત્ય, સંગીત શાસ્ત્ર, લેપવિધિ, પત્રછેદ, અને બીજી પણ અનેક વિદ્વાન-માનસહરિણી કળાઓના સંબંધમાં કંઇ પ્રશ્ન કરવા હોય તો કરો. કંઇ પૂછો. તમારા બન્નેનો પરસ્પર વાર્તાલાપ સાંભળી થોડીવાર હું યે નિવૃત્તિસુખ પામું."

મેં કહ્યું— "કાંચિરાજતનયે! હજુ તેણી મારી ચિત્ત-વૃત્તિથી અજાણ છે, અપરિચિત સાથે પ્રસ્તુત, વિચાર કેમ કરી શકાય? દુનિયામાં આપણે જોઇએ છીએ કે સામાન્ય માણસ પણ જો અપરિચિત હોય તો પ્રથમ તો સામુએ જોતો નથી, સોબત ઇચ્છતો નથી, પોતાને ત્યાં રોકવા માટે બહુ આગ્રહ કરતો નથી, વાત સાંભળતો નથી, તેમ જવાબ પણ આપતો નથી, તો પછી જેઓ સમૃદ્ધિમાન છે તેની તો વાતજ શી કરવી?

માટે જો કદાચ તેઓ શાન્યતર વિમાનારૂઢ થઇ આકાશ-માર્ગે વિહાર કરવા નીકળે, દક્ષિણ દિશાના શણગાર ત્રિકૂટ મલય વિગેરે પર્વતોપર વિહાર કરવા જાય, દક્ષિણસમુદ્રના કિનારાના હવાખાવાના સ્થળોમાં ક્રીડા કરવા નીકળે, તે શિવાય બીજાં બીજાં રમ્ય સ્થળોમાં વિહાર કરી પાછા વળતાં નગરી જોવાની ઇચ્છાથી, શક્રાવતારતીર્થને વંદન કરવાના ભાવથી, અહુ આગળ ઝગાંઝળાં થઇ રહેલી અયોધ્યા નગરીમાં પધા-રો, બહાર બગીચામાં ઉતર્યા હશે, ત્યાં પરોણાગત કરવા હું દોડી જઇશ, 'અહો! આમની સાથે પહેલાંનો થોડો પરિચય છે' એમ ધ.રી અમારી સાથે ઓળખાણ રાખશે, પાસે જતાં મુખ ફુ-લાવી અવગણના કરશે નહીં, વાર્તાલાપમાં જવાબ આપી બાલ્ય-

આવી હશે. આજ [illegible] નહીં આવે, તો તે વખતે પરિશ્રમ કરવાં અગાઉ કે મારી બુદ્ધિ ભીક-ળાઇ [illegible]

[illegible]

[illegible] કેટલીક [illegible] કરવાને માટે ઉપવને જાણે [illegible] પરિ-ચિત [illegible] હતી, [illegible] તેવી રીતે બાંધતી હતી, [illegible] અને [illegible] [illegible] હતી. [illegible] ફૂલ [illegible] નચાવતી હતી, [illegible] અનુચિત [illegible] કરતી હતી, તે [illegible] ઉપહાસ કરતી હતી, [illegible] પક્ષીઓને [illegible] [illegible] પરિચારિકાઓને [illegible] મોતીના [illegible] વતી મારતી હતી, [illegible] સુધી લટકતા [illegible] અને મોટા સ્તનોવાળી પુતળીઓનાં ગળામાં [illegible] પહેરાવતી હતી. સખીઓના વાંકા હસતાં હસતાં [illegible] મુદ્રિત બનાવતી હતી, હાસ્યપૂર્વક રૂદન કરતી પરિચારિકાઓના દંત ઉંદરવાળા એ ઉપર ચંદનનો લેપ કરાવતી હતી. પરિજનોએ રમાડવા આગળ ધરેલા પોતાના કુટુંબિનીઓના બાળકોની હડપચી બે આંગળી વતી ઉંચી કરી સંભળાય તેમ ચુંબન કરતી પોતાના મુખમાંથી પાન તેના મુખમાં મૂકતી હતી, દડાની રમતમાં પ્રસંગે પ્રસંગે દીધો નહીં છતાં મુગટનો તોરો વારંવાર ખોસતી હતી, ને ભુજમૂળ તથા સ્તનતટ વારંવાર દેખાડતી હતી.

[illegible] પરિચારિકાઓની વિનંતીથી અને મુખ્ય

એના આગ્રહથી થોડીવારે નીચે ઉતરી મલયસુંદરી પાસે આવી બેઠી. [illegible]ઓએ વારંવાર કહ્યું એટલે કંટાળીને ઉભી થઇ મંદમંદ ગતિએ ઘેર જવા નીકળી.

તે પરિવાર સહિત ગઇ, કેટલાક પગલાં ગઇ હશે તેવામાં સંદુરા નામની દ્વારપાલિકા સત્વર પાછી વળી મલયસુંદરી પાસે ગઇ, ને કહ્યું :—

"બા, તિ[illegible] હાથ જોડી આપને વિનવે છે,—"આપ [illegible] શરીરમાં પધારી મારૂં ઘર પવિત્ર કરશો, અને કુમારને પણ [illegible] તેતા આવશો; એટલો મારાપર અનુગ્રહ કરશો."

મલયસુંદરી થોડીવાર વિચારમાં પડી ગઇ, નીચે [illegible] રહી, શું કરવું તે સૂઝ્યું નહીં, છેવટે બોલી—

"સંદુરા! મારા જેવા ફળમૂળ ખાવાવાળાને રાજ્ય [illegible] લયોમાં જવું ઉચિત નથી. કુમાર ભલે આવે, રાણીએ કુમારનું આતિથ્ય સ્વીકારે." એમ કહી તેને વિસર્જન કરી.

તે ગઇ, તેવામાં થોડા પરિવાર સહિત મૃગાંકલેખા આવી ને [illegible] કહેવા લાગી—

[illegible]

[illegible]

મુખપર લટાર મારી ગયું, ઢીલી પડતી વેણીને વારંવાર યત્ન પૂર્વક બાંધતા બાંધતા તે મલયસુંદરી સાથે દ્વારશ્રીપર રહી.

પરિવાર મારી સાથે રાખીને કેટલીક વિદ્યાધર કન્યાઓ સાથે પોતાના મુકામ તરફ અગાઉથી ગઈ.

હું પણ વિમાનમાં બેસીને મૃગાંકલેખા સાથે વિનોદ કરતો કરતો વિદ્યાધરરાજની રાજધાની રથનૂપુરચક્રવાલ નગરમાં આવી પહોંચ્યો. પેસતાંની સાથેજ હું આમતેમ શહેરની શોભા જોવા લાગ્યો, જોવામાં એટલો બધો તલ્લીન થઇ ગયો; જાણે અચેતન થઇ ગયો હોઉં, જાણે બધિર થઇ ગયો હોઉં, અને પ્રશ્નનો જવાબ પણ આપતો નહીં ત્યારે હર્ષિત મૃગાંકલેખાએ કહ્યુ—

"કેમ કુમાર! શહેર જોયું કે?"

મેં હર્ષાવેશમાં કહ્યું—"ઇન્દુવદને! ધીમે ધીમે ફરીને શાંત ચિત્તે બજારે બજાર, ઘરેઘર, શેરીએશેરી, દુકાનેદુકાન મંદિરેમંદિર, બગીચેબગીચો, નાયકેનાયક, અને દરેક સીએ જ્યાંસુધી નિરાંતે ન જોવાય ત્યાંસુધી જોયું કેહેવાય?"

મૃગાંકલેખા બોલી—"એમાં શું? કંઇ મુશ્કેલ નથી, એમ પણ બની શકશે."

ત્યાંથી અમે રાજમાર્ગે થઈ રાજગઢમાં પેઠા, ત્યાંથી કક્ષાઓ ઓળંગતા ઓળંગતા કન્યાવાસમાં આવી પહોંચ્યા. તિલકમંજરીના મહેલની પાસેજ તેમનો પોતાનો ઉંચો અને ભવ્ય મહેલ હતો તેના આંગણામાં વિમાન થંભ્યું, નીચે ઉતર્યું અને તે પણ વિમાનમાંથી ઉતરી, હું પે ઉતર્યો. અંદર જઇ સુવાના ઓરડાની આગળ મંડપ નીચે મોટા સુવર્ણના પલંગપર ગાદી અને તેના પર પોતાનેજ હાથે સ્વચ્છ ઓછાડ પાથરી મને બેસાડ્યો. બાજુના પાટલાપર બેસી ચાકરડી પાસે પાણી મંગાવી મારા ચરણ પોતાનેજ હાથે ધોયા. રૂમાલવતી લુછ્યાં, પછી પુષ્પ અને તાંબુલ આપી તે તિલકમંજરી પાસે ગઇ.

આપ્યું . પછી પેલી બાઇને કહ્યું " અયે શોક ન કર, અ
શરીરે ઝેર ચડ્યું છે. હજુ સુધી સચેતન છે, એટલે ઉ
રી શકાશે. પરંતુ તુરત અસર કરનારી ઔષધિઓવાળ
સ્થળે આને હાલને હાલ લઈ જવી જોઈએ."

આટલું કહી જરા મનમાં હસ્યો, ને વિચાર કરવા લાગ્યો.
" અહા ! શી વિધિની વિચિત્રતા ! મારી ધારણા હતી કે
'આનંદ રસમાં મગ્ન મલયસુંદરી આજે એમને ઘેર મગીશ
તે પોતાની સખિઓ સાથે રાજભવનમાં કેવી ગમ્મત ઉડા
વતી હશે ?', ચિંતવતાની સાથેજ તે મહાનુભાવાને ભયંકર
અરણ્યમાં ભોંયપર નિર્જીવ દેહે પડેલી જોઉં છું. ભલા ! હું
જો આ રસ્તે ન આવ્યો હોત, તો આને આ અવસ્થામાં કઈ
રીતે જોઈ શકત ? સુભાગ્યે બધું સારું થઇ ગયું, મારી
ધારણા છે કે આ જીવી શકશે."

આ પ્રમાણે મનમાં નિશ્ચય કરી પાસેના તળાવમાંથી
લીલાં કમળના પાંદડાં, મૃણાલના દાંડા અને ચંદનની કુંપળો
લાવી મહારાજ વિમાનમાં પથારી બનાવી. તેનાપર તેને સુવાડી,
ગાદી ખેસ ઓઢાડ્યો. પછી મારા સહાયક ચિત્રમાયને મેં કહ્યું-

" મિત્ર ચિત્રમાય ! હું તો હવે ધારેલે સ્થળે જઈશ.
શોક દૂર થાય તેવી વાતો કરી આ બહેનને આશ્વાસન આપવા
તારે અહીં એક દિવસ રહેવું. જો ભાગ્યયોગથી આ કુમા-
રીને સારું થઇ જશે તો હું હમણાંજ એને સાજી કરીને
પાછો આવું છું પછી આપણે મારી ધારેલ કલા પ્રમાણે ચંદ્ર-
દત્તાને મળીને અયોધ્યા જઈશું. ત્યાં જઈ કુમારનું ચિત્ર
ચિત્રવાનું વચન આપ્યું છે; તે પાળીશું, અને બીજું જે
કંઈ કરવાનું છે, તે તો હું મારી મેળેજ કરી લઈશ.

પણ જો કદાચ દૈવયોગે મને વિઘ્ન થાય તો, નર-
નજ પુરૂષ વેષનો ત્યાગ કરીને તમારે બીજા કોઈ અવાયાગીનું
રૂપ લઈ કોઈ ન સમજે તેવી રીતે પોતાનો બચાવ કરીને
કુમારને ચંદનપુર નગરે લઈ જવા. કારણ કે તેઓ ત્યાં
જવાથી અમારું એક મોટું કામ સિદ્ધ થાય તેમ છે."

૩ ચંદ્રવિજય પ્રબંધ. ૪. અલંકાર મં-
ડન (અલંકારને લગતો ગ્રંથ)પૂર્વે એ પાંચ
ગ્રંથનો સંગ્રહ. સાથે પાકું પુંઠું — કિં. ૦-૧૨-૦

૬૨ તિલકમંજરી કથા સાર-કવિરાજ શ્રી ધન-
પાળ વિરચિત તિલકમંજરી કથાનો સંક્ષેપ
સંસ્કૃતમાં પંડિત લક્ષ્મીધરે કરેલ. એક
વ્યાખ્યાન વાંચવા લાયક પૂર્ણ જ રસિક ગદ્ય
કથા. પૂંઠા સહિત — કિં. ૦-૮-૦

૬૩ તિલકમંજરી કથા સારાંશ-ઉપર કહેલી તિલક
મંજરી-કથાનો ગુજરાતીમાં સારાંશ છે.
પ્રયોજક પ્રભુદાસ બેચરદાસ પારેખ.
પુસ્તક રસીક વાંચવા લાયક કિંમત — કિં. ૧-૨-૦

છપાતા ગ્રંથો

૧ અનેકાન્ત વાદ પ્રવેશ-અનેકાન્ત જય પતાકા.
ગ્રંથમાં પ્રવેશ કરી શકાય તેટલા માટે શ્રી હરીભદ્રસુરિએ આ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં રચેલો છે. ટિપ્પણ સાથે છપાય છે. થોડા વખતમાં બહાર પડશે.

* ૨ સિદ્ધહેમ બૃહદ્વૃત્તિબૃહન્ન્યાસ આ ગ્રંથ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે બનાવ્યો છે ગુજરાતના નાથ સિદ્ધરાજે તૈયાર કરવામાં મદદ આપી હતી. તૈયાર થયા પછી ઘણા આદરથી ભંડારમાં મુકાવી તેનું પઠન પાઠન શરૂ કરાવ્યું હતું વ્યાકરણનાં વિષયમાં પરિનિષ્ઠિત ગ્રંથ હોય તો આજ છે. એમ સમર્થ કહેવું જોઇએ.
પણ કમ નસીબે તેનું હજારમાંથી સોળેક હજાર શ્લોક પ્રમાણનો ભાગ મળે છે, બાકીના ભાગનો પત્તો જ નથી.

૩ ધર્મપરીક્ષા-શ્રી મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયગણિવિરચિત આજસુધી અજ્ઞાત રહેલો આ ગ્રંથ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સહિત છપાય છે. ગ્રંથમાં શાસ્ત્રીય અનેક ઝીણવટ ભરેલા ખુલાસા છે. માર્ગાનુસારીપણું, ઉત્સૂત્રને

ગણા. મિથ્યાત્વ ભાગ્ય દર્શનીઓ અને જૈનો તેના શો અર્થ ? વિગેરે અનેક ગાથાઓ ઘણીજ ઝીણવટથી ચર્ચી છે. નિર્ણય સાગરના ટાઇપમાં

૪ ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ—રાજશેખરસૂરિવિરચિત ઐતિહાસિક ગ્રંથ છે. વડોદરા સ્ટેટ કેળવણી ખાતા તરફથી મણીલાલ નભુભાઈએ કરેલું ભાષાંતર અગાઉ બહાર પડેલ છે. મૂળગ્રંથ આજસુધી નહીં છપાયેલો હતો. તે છપાવવામાં આવે છે. (પત્રાકારે)

૫ છંદાનુશાસન—શ્રીહેમસૂરિ વિરચિત સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત છપાય છે. સંશોધક પંડિત હિરાચંદ દેવચંદ

૬ મંડનગ્રંથ સંગ્રહ ભાગ ૨—૧ કાવ્યમંડન ૨ શૃંગારમંડન

૭ નયપ્રકાશ સ્તવવૃત્તિ ભાષાંતર

૮ પ્રાકૃત આઠમો અધ્યાય—મૂળ ગ્રંથ બરોબર કાયમ રાખીને ભણનારને સરળતા થાય તેવી નવીન શૈલીથી છપાય છે.

૯ કર્મગ્રંથ.

૧ ચંદ્રપ્રભા (મેઘવિજય ઉપાધ્યાયરચિત)
૨ સન્મતિતર્ક ભાગ ૨
૩ નાભેય નેમિ દ્વિસંધાન
૪ સંગીત મંડન
૫ ઉપસર્ગ મંડન
૬ તત્વાર્થટીકા (હરિભદ્રી)
૭ મલયગિરીય શબ્દાનુશાસન

આ રીતે આ સંસ્થા પોતાના પ્રયત્નમાં આગળ વધે જાય છે. મંગાવનારાઓએ પોસ્ટ ખર્ચ જુદું આપવાનું છે.

સેક્રેટરી.

શા લહેરચંદ ભોગીલાલ

પાટણ. (ઉ. ગુ.)

---

* આ નીશાનીવાળા ગ્રંથો માટે મદદગારની જરૂર છે.

વ્યવસ્થાપક